

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Консульство Чембало: муніципальна структура і повсякденне життя

громадян»

Виконала: студентка VI курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

6.020302 – історія

Матузкова Маргарита Валентинівна

Керівник: к. і. н., доц.

Д'ячков Сергій Володимирович

Рецензент:

Харків-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ..	6
1.1. Історіографічний огляд	6
1.2. Характеристика джерел.....	10
1.3. Аналіз методології та методів дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ЧЕМБАЛО В СИСТЕМІ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЙ	15
2.1. Монополізація Генуею Чорного моря	15
2.2. Історія генуезької фортеці Чембало.....	20
2.3. Муніципальна структура Чембало	35
РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖИТЕЛІВ ЧЕМБАЛО.....	51
3.1. Консульство Чембало як середовище існування	51
3.2. Повсякденне життя мешканців Чембало.....	60
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

З другої половини XIII ст. торговельна експансія однієї з найрозвиненіших держав Середземномор'я – Генуезької республіки сягнула берегів Кримського півострова, відкривши нові перспективи розвитку трансконтинентальної комерції. Мережа факторій заснованих генуезцями в цьому етнічно строкатому регіоні утворила Генуезьку Газарію, яка стала унікальним прикладом успішного симбіозу культур Західної Європи, Візантії та Великого Степу.

Дослідженню цього феномена присвячена значна кількість праць істориків, адже інтерес до цієї теми практично не вщухав з XIX ст. Особливо детально розглянуті політичні та економічні аспекти діяльності генуезців в Північному Причорномор'ї на прикладі Кафи – адміністративного центра Генуезької Газарії. Однак, незважаючи на кількість та об'єм наукових праць, повсякденне життя мешканців колоній, особливо тих, про які збереглося замало писемних свідчень, залишалося поза увагою та практично не досліджувалося, насамперед через брак речових джерел. Тож, завдяки результатам археологічних розкопок, уявлення про побут жителів генуезьких факторій доповнюється новими відкриттями, не дозволяючи темі втратити **актуальності**.

Об'єктом дослідження є генуезьке консульство Чембало в XIV–XV ст. **Предмет** – воєнно-політичний, соціально-економічний та побутовий аспекти життя фортеці.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIV–XV ст. Нижньою межею хронологічних рамок є 30–40-ті рр. XIV ст. – приблизна дата заснування факторії та зведення генуезцями перших оборонних споруд в Чембало. Верхньою межею став 1475 р. – захоплення узбережжя Криму турками-османами, включно з усіма генуезькими колоніями і Чембало зокрема. Однак, для більш повного розуміння історичного контексту та висвітлення процесу монополізації генуезцями берегів Північного Причорномор'я, нижня хронологічна межа подекуди сягає початку та першої половини XIII ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію міста Чембало та навколишніх поселень, які входили до складу його консульства. Для висвітлення політичної ситуації, здійснення порівняльного аналізу з іншими факторіями та демонстрації міжнародних торговельних комунікацій вказані територіальні рамки дещо розширюються.

Висвітлення воєнно-політичних, соціально-економічних і повсякденних аспектів життя фортеці Чембало є основною **метою** дослідження. Аналіз наративних джерел, таких як статuti та реєстри документів колоній, записки мандрівників у комплексі з результатами археологічних розвідок дозволяють втілити поставлені цілі в реальність.

Для досягнення мети було поставлено низку **завдань**: з'ясувати обставини отримання Генуєю абсолютної торговельної монополії в Чорному морі, визначити значення Чембало у зовнішній політиці Генуезької республіки, розглянути особливості генуезької колонізації на території Таврики, провести аналіз структури управління та суду в межах консульства Чембало, дослідити вплив Генуї на політичні, соціально-економічні та побутові процеси фортеці, розглянути основні аспекти повсякденного життя мешканців консульства Чембало.

Наукова **новизна** отриманих результатів забезпечується в першу чергу використанням археологічних звітів 2002–2017 рр., яких немає у вільному доступі. На основі даних цих звітів було спростовано зокрема думку, яка існує в історіографії, про доступність та присутність в раціоні мешканців Чембало великої кількості різноманітних злаків, овочів та фруктів, що суперечить результатам численних антропологічних досліджень решток людей, знайдених на території міста Чембало. Згідно з ними, більшість кісток містять сліди хвороб, пов'язаних з дефіцитом вітамінів, які містяться в продуктах рослинного походження.

Апробація та публікація у вигляді тез результатів дослідження пов'язаних з повсякденним раціоном мешканців Чембало відбулися в рамках 76

Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання» (21 квітня 2023 р.).

Структура роботи визначена прагненням всебічного висвітлення обраної теми дослідження та виконанням усіх поставлених цілей та завдань. Дипломна робота обсягом 98 сторінок (з яких основна частина роботи 81 сторінка) складається зі вступу, трьох розділів (серед яких вісім підрозділів) основної частини, висновків та списку використаних джерел та літератури (146 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Інтерес дослідників до історії генуезької колонізації берегів Криму відображений у тривалій історіографічній традиції XVIII–XXI ст.

Одне з перших ґрунтовних досліджень належало італійському антиквару Г. Одеріко. У своїй праці (1792 р.) він використовував матеріали генуезьких архівів та епіграфічні джерела. На їх основі відтворив процес генуезької торговельної експансії берегів Північного Причорномор'я та розглянув внутрішній устрій колоній. В своєму дослідженні антиквар спирається лише на факти, уникаючи навіть припущень зі свого боку. Про Чембало Одеріко згадує лише в контексті війни з князівством Теодоро в 1433–1434 рр. та перераховує відомих йому консулів¹.

Найбільш повним та детальним історико-топографічним дослідженням генуезьких укріплень XIX ст. була праця П. І. Кепена (1837 р.) Крім фіксації основних середньовічних пам'яток Кримського півострову йому вдалося досить повно висвітлити питання «догенуезьких» топонімів Чембало, спираючись на дослідження численної кількості середньовічних карт. Однак, в його роботі присутні деякі неточності пов'язанні насамперед з невідомістю нині відомих джерел. Так, наприклад, заснування в Чембало колонії відносить до 1365 р., а здача Чембало туркам у 1475 р. відбулася без бою².

Ще одним дослідником XIX ст., який досліджував історію Чембало був М. М. Мурзакевич, виокремивши (1837 р.) 6 хронологічних періодів існування тут поселення з II ст. до н. е. до 1783 р. Незважаючи на деякі неточності

¹ Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memorie storiche di Caffa Ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da'Genovesi , e Spiegazione de Monumenti Liguri quivi esistenti dell'abate Gasparo Luigi Oderico patrizio genovese. Bassano, 1792. 214 p.

² Кепен П. О древностях Южнаго берега Крыма и горь Таврических. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1837. 412 с.

датування, його схема історичного розвитку Чембало залишається актуальною і нині. Крім того, дослідник опублікував ряд документів, пов'язаних з колоніальною діяльністю генуезців¹.

Дещо пізніше, в 1863 р. здійснюється публікація коментарів та перекладу «Статуту генуезьких колоній 1449 року» В. Н. Юргевича².

До цього ж, дореволюційного періоду слід віднести і публікацію А. П. Коллі низки генуезьких джерел в контексті їх взаємовідносин з татарами³ та турками⁴.

Події Кримської війни 1853–1856 рр., привернули увагу європейських авторів до вивчення історії цього регіону. Впродовж наступних років з'являються роботи М. Канале (1860 р.)⁵ та В. Гейда (1879 р.)⁶ присвячені питанням історії генуезької колонізації та торгівлі в Чорному морі з залученням писемних джерел.

До узагальнюючих праць описового характеру про землі Кримського півострова дореволюційного періоду другої половини XIX – початку XX ст. належать праці М. Броневського (1867 р.)⁷, Є. Л. Маркова (1872 р.)⁸, В. А. Уляницького (1883 р.)⁹, Ю. А. Кулаковського (1906 р.)¹⁰, Бертьє-Делагарда (1914 р.)¹¹. В дослідження перерахованих авторів не акцентується увага на

¹ Мурзакевич Н. Н. История генуезских поселений в Крыму. Одесса: Городская типография, 1837. 116 с.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году. Пер. В. Н. Юргевича // ЗООИД. 1863. Т. 5. С. 629–836.

³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1913. № 50. С. 99–139.

⁴ Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1911. Том 45. С. 1–18.

⁵ Canale M. G. Nuova istoria della repubblica di Genova: del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797, narata ed illustrata con note ed inediti documenti. 1860. Vol. II. 688 p.

⁶ Heyd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. I. Stutgard: Verlag der J. G. Gotta Schen Chhandlung, 1879. 604 s.

⁷ Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. 1867. Т. 6. С. 333–367.

⁸ Марков Е. Л. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории. Санкт-Петербург: Типография К. Н. Плотникова, 1872. 508 с.

⁹ Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. Москва: тип. А. Гатцуан, 1883. 484 с.

¹⁰ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. Киев, 1906. 186 с.

¹¹ Бертьє-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. Одесса: «Славян» тип. Е. Хрисогелос, 1914. 135 с.

вивченні Чембало, однак вони відтворюють взаємозв'язок між колоніями, розглядаючи їх комплексно.

Радянська історіографія так само приділяла увагу історії генуезьких колоній та середньовічної комерції. Роботи цього періоду можна згрупувати наступним чином. Роботи присвячені різним аспектам діяльності та історії Кафи: Е. В. Данилова (1974 р.)¹. Дослідження питань торгівлі в регіоні: В. В. Бадян, А. М. Чиперис (1974 р.)², А. Г. Еманов та А. І. Попов (1988 р.)³, С. П. Карпов (1990 р.)⁴. Дослідженню фортифікацій Генуезької газарії присвячені праці: С. А. Секиринського, О. Б. Волобуєва, К. К. Когонашвілі (1983 р.)⁵, В. Л. Мыца (1991 р.)⁶. Описові роботи: А. Л. Якобсона (1964 р.)⁷, (1973 р.)⁸.

Інтерес до історії італійців у Криму не вщухає і сьогодні. Цій проблемі присвячені роботи: В. Г. Тура (2012 р.)⁹, О. О. Гавриленка, О. М. Сівальньова, В. В. Цибулькіна (2017 р.)¹⁰. Роботи науково-краєзнавчого характеру: А. Р. Андрєєва (1997 р.)¹¹, Л. С. Моїсеєнкової (2004 р.)¹² та В. Г. Шавшина (2010 р.)¹³.

Серед публікацій, що стосуються історії італійської торгівлі в Чорноморському басейні, виокремлюються праці А. Г. Єманова (1995 р.)¹⁴,

¹ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Київ: Наукова думка, 1974. С. 189–214.

² Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Київ: Наукова думка, 1974. С. 174–189.

³ Еманов А. Г., Попов А. И. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов на Дону. 1988. 83 с.

⁴ Карпов С. П. Итальянские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.

⁵ Секиринский С. А., Волобуев О. Б., Когонашвилли К. К. Крепость в Судак. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.

⁶ Мыц В. Л. Укрепления Таврики. Київ: Наукова думка, 1991. 163 с.

⁷ Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. Москва: 1964. 230 с.

⁸ Якобсон А. Л. Крым в Средние века. Москва: Наука, 1973. 176 с.

⁹ Тур В. Г. Юридический статус итальянских владений в Таврике XIII–XV вв. // Библиотека VITA ANTIQUA. 1000 років візантійської торгівлі (V–XV століття). Збірка наукових праць. Київ, 2012. С. 190–202.

¹⁰ Гавриленко О. А., Сівальньов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етносторонній вимір. Харків: «Точка», 2017. 81 с.

¹¹ Андреев А. Р. История Крыма. Москва: Изд-во Межрегиональный центр отраслевой информатики Госатомнадзора России, 1997. 105 с.

¹² Моїсеєнкова Л. С. Генуезці и венеціанці // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.) Симферополь: «Доля», 2004. С. 178–191.

¹³ Шавшин В. Г. Балаклава. Севастополь: «Телескоп», 2010. 400 с.

¹⁴ Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень: РУТРА, 1995. 226 с.

С. П. Карпова (1990 р., 1994 р.)¹. Ці роботи дозволяють познайомитися з новими юридичними документами, що стосуються історії торгівлі у Чорному морі, розширити спектр знань у цьому напрямі.

Основу історіографічної бази склали публікації археологів: В. Л. Мица (2000 р, 2002 р, 2009 р.)², С. В. Д'ячкова (2005 р., 2008 р., 2010 – 2011 рр., 2015 р., 2017 – 2019 рр.)³, М. А. Алексеєнка (2007р., 2015 р.)⁴, Є. Столяренка (2010–2012 р.)⁵

¹ Карпов С. П. Путиями средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской республики в XIII–XV вв. Москва: Наука, 1994. 158 с; Карпов С. П. Итальянские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.

² Мыц В. Л. Война 1433–1434 гг. между Кафрой и Феодоро // Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2000. Вып. 31. С. 330–359; 103. Мыц В. Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50–70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. Київ: Стилос, 2002. С. 139–189; Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 529 с.

³ Дьячков С. В. Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000–2005 гг. // Древности, 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник 6. Харьков, 2005. С. 212–227; Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало // Древности 2010. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. Вып. 9. С. 273–289; Дьячков С. В. Генуэзская крепость Чембало в османской Балаклаве: свидетельства очевидцев XVI–XVII вв. // Lauega II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2017. С. 121–125; Дьячков С. В. Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2015. Вып. 13. С. 350–356; Дьячков С. В. Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (по материалам археологических раскопок 1999–2008 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань: 2019. Т. 2. С. 771–789; Дьячков С. В. Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // Древности 2006–2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2008. Вып. 7. С. 243–246; Дьячков С. В. О «камнях-пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 85–86; Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2011. Вып. 10. С. 206–226; Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. // Lauega III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: ООО «НТМТ», 2019. С. 12–17; Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV–XV вв. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2018. С. 84–87.

⁴ Алексеєнка Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. Археологической экспедиции Чембало 15 лет // Lauega I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 150–162; Алексеєнка Н. А., Дьячков С. В. Требуше генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Lauega. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: Константа, 2007. С. 124–135.

⁵ Столяренко Е. Н. Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2011. Вып. 10. С. 353–358; Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма // Древности. 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. Вып. 11. С. 87–96; Столяренко Е. Н. Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV–XV вв. // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 91; Столяренко Е. Н. Пуговицы из захоронений «консульской церкви» крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2010. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. Вып. 9. С. 290–302.

Число статей і монографій, які прямо чи опосередковано торкаються історії генуезьких колоній у Криму, характеризують історичні процеси, археологічні дані – значно ширші за наведений список. Проте, у ряді випадків розділи, пов'язані з історією італійців у Криму, пропонуються у вигляді доповнення, частини, або ілюстрації до подій пізньовізантійського часу, князівства Теодоритів або Кримського ханства.

1.2. Характеристика джерел

Під час написання магістерської дипломної роботи було використано ряд писемних та речових джерел. Писемні джерела слід класифікувати наступним чином: законодавчі, документальні та наративні.

Законодавчі джерела представлені Статутами Кафи 1290 р¹. і 1449² р.

Статут 1290 р., зберігшись у вигляді 24 заголовків, містить цінні дані для дослідження раннього етапу генуезької колонізації та дозволяє в деякій мірі прослідкувати еволюцію розвитку права.

«Статут для генуезьких колоній в Чорному морі, виданий в Генуї в 1449 року», є унікальною європейською юридичною пам'яткою XV ст. збереженою в повному обсязі. Його аналіз та інтерпретація дозволяє дослідити та систематизувати свідчення про структуру управління, громадське та повсякденне життя всієї Генуезької Газарії та фортеці Чембало зокрема. Оскільки ця юридично-правова збірка регламентувала повсякденне життя усіх колоній, які підпорядковувалися консулу Кафи, це дозволяє провести якісний порівняльний аналіз між особливостями різних колоній та визначити місце

¹ Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году. Пер. В. Н. Юргевича // ЗООИД. 1863. Т. 5. С. 629–836.

Чембало серед них. Зміст цього джерела складається з 96 розділів, з яких 76 – присвячені устрою Кафи а решта 20 – колоніям, які знаходилися в межах її юрисдикції. Джерелами для створення Статуту 1449 р. слугували Статути, які видавалися Генуєю з кінця XIII ст. та практика судових органів метрополії і колоній. Певний вплив на Статут 1449 р. справило канонічне право католицької церкви, а також правові звичаї.

До документальних джерел відносяться: матеріали «Секретного архіву Генуї»¹, представлені рядом договорів, петицій та звернень громадян до адміністрації Генуї; документи Офіції Газарії² та Піклувальної Офіції над Романією «*Officium Provisionis Romanie*»³; масарії Кафи⁴, які містять цінні свідчення стосовно різноманітних аспектів життя колоній з фінансової точки зору.

Серед документальних джерел особливе місце посідають міжнародні угоди генуезців з Михайлом Палеологом (1261 р.)⁵ та з татарами (1380 і 1381 рр.)⁶

Фактично, з угоди 1261 р., розпочалася епоха генуезького панування в Північному Причорномор’ї, а татаро-генуезькі угоди 1380 і 1381 рр., закріпили статус Генуї в регіоні, ставши логічним продовженням договору 1261 р. Крім того, угоди 1380 і 1381 рр. ілюструють взаємовідносини генуезців з татарами на початку становлення факторії Чембало та досить детально фіксують межі Генуезької Газарії. О. В. Джанов, опублікувавши їх українською мовою, крім

¹ Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. Вып. 3. С. 9–81.

² Jorga N. Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisade au XVe siècle, *Revue de l’Orient latin* 7. 1899. 626 p.

³ Agosto. A. Nuovi reperti archivistici genovesi dell’ “*Officium Provisionis Romanie*” sulla guerra di Cembalo (1434) // *Byzantino bulgarica* 7. Sofia, 1981. P. 103–108.

⁴ Карпов С. П. Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. (преимущественно по данным массарий Каффы) // *Византийский временник*. Москва: Наука, 1986. Том 46. С. 139–145; Balard M. *La Romanie Génoise (XIII e – début du XV e siècle)*. T. I. Rome: École Française de Rome; Genova: Società Ligure di Storia Patria, 1978. 494 p.

⁵ Manfroni C. *Le Relazioni fra Genova, l’impero Bizantino e I Turchi* // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XXVIII. 1898. P. 791 809.

⁶ Джанов А. В. Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов // *Золотоордынское обозрение*. Казань, 2020. С. 675–713; Джанов О. В. Золотоордынські ярлики генуезцям другої половини XV ст. // *Наш Крим*. Київ, 2022. Вип. №5. С. 57–128.

безпосереднього перекладу, власної оцінки та інтерпретації угод, додав оцифровані оригінали цих документів та їх лігурійську транскрипцію.

Найчисельнішою групою писемних джерел представленого дослідження є різноманітні наративні джерела.

Найбільш раннім джерелом цього дослідження є «Географія» Страбона¹, в якій міститься одна з перших писемних згадок про бухту Чембало.

Події 1204–1261 рр., необхідні для визначення умов за яких Генуя отримала комерційну монополію вод Чорного моря, досить детально описані візантійським істориком Г. Акрополітом².

Перебіг війни з Теодорським князівством зафіксований падуанським літописцем Андреа Гатарі та перекладений Л. П. Коллі, незважаючи на деяку загадковість походження, досить влучно і логічно описує процес кількадечного штурму фортеці Чембало³.

Цінні свідчення про Генуезьку Газарію містять нотатки мандрівників XIII – XV ст⁴. Вільгельма де Рубрука (1253 р.)⁵, Пера Тафура (1435–1439 рр.)⁶, Йоганнеса Шільтбергера (перша половина XV ст.)⁷, Йосафата Барбаро (середина XV ст.)⁸. Переважно їх повідомлення носять описовий характер та стосуються здебільшого побутових моментів подорожі, що робить їх незамінними в ході дослідження повсякденності мешканців відвіданих ними колоній.

¹ Geography of Strabo with an English translation by Horafe Leonard Jones. London: William Heinemann LTD, 1924. Vol. 3. 420 p.

² Акрополит Г. История / П. И. Жаворонков, пер., вступ. ст., комм.; Г. Г. Литаврин, ред. Санкт-Петербург: Алетейя, 2013. 416 с.

³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1913. № 50. С. 99–139.

⁴ Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа // Поволжская археология №4, Казань. 2015. Вып. 1. С. 172–188.

⁵ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253 / А. И. Малеин пер. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. 380 с.

⁶ Tafur P. Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439). Ed. M. Jiménez de la Espada. (Collección de Libros Españoles Raros o Curiosos, VIII). Madrid, 1874. 614 p.

⁷ Reisen des Johannes Schiltberger aus Munchen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427. Munchen: Auf Kosten des Herausgebers, 1859. 166 s.

⁸ Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Пер. и комм. Е. Ч. Скржинской. Ленинград: Наука, 1971. 276 с.

Серед речових джерел насамперед слід зазначити останки генуезьких фортець у Криму, зокрема в Чембало, які збереглися до нашого часу. Необхідну інформацію містять звіти про археологічні дослідження середньовічної фортеці Чембало 2002–2017 рр¹. Предмети озброєння з місць розкопок фортеці дають змогу підтвердити або спростувати свідчення генуезьких письмових джерел про характер та призначення зброї, провести її класифікацію. Антропологічний матеріал дозволяє судити про патологічні зміни на кістках та що могло на це вплинути. Завдяки цьому цінному матеріалу можна доповнити картину буденності городян та визначити якість їхнього життя. Археологічні джерела дозволяють виявити промисли місцевого населення, особливості ведення сільського господарства, торгівлі та інші подробиці побутового життя про які в писемних джерелах згадується мимохідь або будь-які дані відсутні.

¹ Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2017. 159 с; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2018. 219 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. 184 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. 253 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2005. 190 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2006. 223 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2007. 278 с; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2008. 192 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2015. 147 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 году. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2016. 165 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2010. 259 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2011. 96 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2012. 208 с; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2014. 280 с;

1.3. Аналіз методології та методів дослідження

Весь дослідницький процес ґрунтувався на основоположних принципах об'єктивності (розгляд фактів та подій на основі їх всебічного аналізу) та історизму (вивчення воєнно-політичних, соціально-економічних та повсякденних аспектів життя Чембало з урахуванням історичного контексту). Основу дослідження становить комплексний підхід до аналізу писемних та речових джерел. Для якомога повнішого розкриття обраної теми роботи було використано наступні **методи** історичного пізнання: хронологічний (уточнення датування заснування факторії Чембало), порівняльний (порівняння Чембало з іншими колоніями Генуезької Газарії з різних точок зору), конкретно-проблемний (розгляд окремих подій в історії фортеці Чембало для розуміння її глобального значення в якості форпоста Генуезької Газарії,), статистичний (підрахунок чисельності археологічних знахідок у вигляді фрагментів зброї, залишків їжі, кераміки та монет для підтвердження чи спростування певних гіпотез), історико-типологічний (упорядкування різних видів джерел схожих тематично для відтворення цілісної картини) та контент-аналіз (для ефективного пошуку необхідної інформації під час роботи з джерелами).

РОЗДІЛ 2. ЧЕМБАЛО В СИСТЕМІ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЙ

XIII ст. стало переломним в історії Євразійського континенту. Зміна балансу сил у Причорноморському регіоні відкрила нові можливості для розвитку трансконтинентальної торгівлі, що привернуло увагу однієї з найрозвиненіших держав Середземномор'я – Генуезької республіки.

2.1. Монополізація Генуєю Чорного моря

Монгольська інвазія в Передню Азію середини XIII століття призвела до занепаду малоазійських та сирійських торговельних маршрутів, що зумовило їх переміщення на північ, до басейну Чорного моря¹. Такі кардинальні політичні зміни створили вигідні економічні умови для торговельно-посередницької діяльності Криму. З південного берегу зручно починати далекі подорожі на схід або робити довготривалі зупинки по дорозі з заходу. Налагодження стосунків з місцевим населенням забезпечувало постачання таких товарів, як хутро, хліб або навіть раби.

Завдяки особливостям свого географічного положення Кримський півострів став бажаною ціллю генуезців для їх подальшого підкорення світових ринків, адже відкривав для них доступ до комунікацій Північного Причорномор'я, Приазов'я, Поволжя, Середньої Азії і далі до Індії та Китаю. З цієї точки зору роль півострова стала ще важливішою завдяки прихильному ставленню Монгольської імперії до міжнародної торгівлі, що сприяло розвитку торговельних зв'язків і обміну між різними регіонами через Кримський півострів².

¹ Скржинская Е. Ч. Генуэзцы в Константинополе в XIV в... С. 222.

² Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV–XV вв... С. 84.

Історія генуезького панування в Чорноморському басейні розпочалася з укладення Німфейської угоди 13 березня 1261 р. між Генуезькою республікою і нікейським імператором Михайлом Палеологом (1259–1261 рр.)¹. Попередня спроба утворення союзу між Генуєю та Нікейською імперією в 1238 р. виявилася невдалою, їх посольства так і не змогли дійти консенсусу², однак на цей раз обставини склалися таким чином, що у обох сторін фактично не було іншого більш вигідного вибору соратника.

Після завоювання хрестоносцями Константинополя 13 квітня 1204 р.³ ромеї не полишали спроб повернути столицю та відродити свою імперію. Заволодівши престолом у 1259 р., новий нікейський імператор Михайло Палеолог потребував підтримки сильного союзника, адже не володів достатньою кількістю ресурсів для відвоювання і щонайголовніше подальшого утримання візантійського престолу⁴. На випадок морської баталії з венеційцями, які були головними союзниками Латинської імперії, йому потрібен був сильний флот. На той момент чи не єдиною державою в регіоні, яка могла б стати гідним опонентом для флотилії Венеції була саме Генуя, її морська суперниця⁵.

Генуезці не могли не скористатися зручною нагодою позбавити Венецію усіх її східних володінь. Тим паче, Латинська імперія вже остаточно ослабла і її невідворотній кінець був лише питанням часу⁶. Звісно, генуезці усвідомлювали, що уклавши угоду з греками спровокують хвилю обурення усього Західного світу, а особливо гнів Папи. Проте повалення імперії і вихід з майбутньої війни на боці переможця означало абсолютну перемогу над суперниками на світовій торговельній арені. Це було настільки бажаною перспективою, що навіть прокльони самого Папи не могли їх зупинити⁷.

¹ Manfroni C. *Le Relazioni fra Genova, l'impero Bizantino e I Turchi...* P. 791.

² Жаворонков П. И. *Нике́йская империя и запад...* С. 111.

³ Георгий Акрополит. *История...* С. 156.

⁴ Balard M. *Gênes et la mer. Genova e il mare...* P. 495.

⁵ Скржинская Е. Ч. *Генуэзцы в Константинополе в XIV в...* С. 223.

⁶ Dotson J. *Venice, Genoa and Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries...* P. 121-122.

⁷ Heyd W. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter...* S. 470.

Отож, Генуя ухвалила рішення посприяти відновленню Візантійської імперії і наприкінці 1260 р. запропонувала союз Михайлу Палеологу, відправивши до Нікейської імперії своє посольство¹. Посланці обіцяли всіляку підтримку військовим починанням Палеолога, зокрема надання флоту та екіпажу².

Імператор не зміг відмовитися від такої пропозиції і 13 березня 1261 р. уклав з ними договір «про наступальну та оборонну лігу». В обмін на збройну підтримку в боротьбі за візантійський престол, Михайло Палеолог зобов'язувався надати генуезцям повну свободу торгівлі на всій території Візантійської імперії, при цьому не брати з них жодних податків. На додачу мав заборонити вхід в Чорне море для кораблів решти латинян, за виключенням союзників Генуї – пізанців. Генуезці також отримали право на колонізацію берегів Чорного моря, заснування в регіоні своїх факторій на чолі з консулами, які мали цілковиту юридичну незалежність від візантійського уряду³.

Очевидно, укладення Німфейської угоди суперечило попереднім планам Михайла Палеолога. Частково, своє бачення взаємовідносин з латинянами він продемонстрував ще в 1259 р. у своїй промові перед посольством останнього імператора Латинської імперії Балдуїна II (1228-1261 рр.). У відповідь на територіальні претензії послів, нікейський імператор запропонував латинянам в обмін на мирне проживання на території Візантії, сплачувати ромейській державі податок у розмірі половини їх доходу від торгівлі, як внутрішньої так і зовнішньої⁴. Майже за два роки до укладання Німфейської угоди та подальшого захоплення константинопольського престолу Михайло Палеолог усвідомлював неабиякий потенціал латинської торгівлі в регіоні та її користь для економіки своєї майбутньої держави, розглядаючи її як значне джерело прибутку. Однак

¹ Canale M. G. Nuova istoria della repubblica di Genova: del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797, narata ed illustrata con note ed inediti documenti... P. 153.

² Heyd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter... S. 470.

³ Manfroni C. Le Relazioni fra Genova, l'impero Bizantino e I Turchi... P. 791–809.

⁴ Георгий Акрополит. История... 127.

власноруч створені в 1261 р. фактично безмежні торговельні повноваження для генуезців позбавляли привілеїв власних купців, а повне скасування будь-яких мит завдавало непоправного удару для економіки країни. Певно, імператор попри все прагнув в найкоротші строки оволодіти Константинополем та позбутися венеційців, сподіваючись, що генуезці, яким він дав значно більше прав ніж мали їх суперники в Латинській імперії, стануть гарантами територіальній цілісності Візантійської імперії. Цілком можливо й те, що візантійський керманіч просто не врахував до яких наслідків може призвести ця угода, скористувавшись принципом вирішення проблем по мірі їх надходження.

25 липня 1261 р. шляхом раптового перевороту Михайло Палеолог оволодів Константинополем, не дочекавшись обіцяних кораблів¹, адже у Генуї Німфейську угоду ратифікували лише 10 липня 1261 р². тож союзниця не встигла виконати свою частину угоди. Хоча греки повернули столицю без очікуваної допомоги, імператор дотримався угоди, адже усвідомлював, що морська сила генуезців знадобиться йому для подальшого захисту його надбань³. Таким чином, генуезці офіційно отримали свободу пересування, повний податковий імунітет на території Візантійської імперії і права на колонізацію берегів Чорного моря⁴.

Фактично, союз з Генуєю не виправдав очікувань Нікейської імперії і не приніс жодної практичної користі. Повернення Константинополя було її особистою заслугою, адже стало результатом політичного розвитку держави та безупинної дипломатичної та воєнної діяльності нікейських імператорів⁵. В 1265 р. Михайло Палеолог відмінив заборону плавання для латинян через Дарданели і Босфор та відновив право торгівлі на берегах Чорного моря для візантійців⁶

¹ Heyd W. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter...* S. 471.

² Manfroni C. *Le Relazioni fra Genova, l'impero Bizantino e I Turchi...* P. 791.

³ Dotson J. *Venice, Genoa and Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries...* P. 121-122.

⁴ Бахматова М. Н. *Взаимоотношения между Византией и итальянскими морскими республиками (1261–1282 гг.)...* С. 11.

⁵ Жаворонков. П. И. *Нике́йская империя и запад. (Взаимоотношения с государствами. Апеннинского полуострова и папством)...* С. 121.

⁶ Heyd W. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter...* S. 473.

урівноваживши таким чином їх положення з генуезцями. Однак за 4 роки генуезці встигли скористатися отриманою форою та закріпили своє домінуюче положення.

В 1266 р. Генуя отримала дозвіл заснувати свою першу факторію в Криму на території давньої Теодосії, яку вона придбала у Орана-Тимура, племінника золотоординського хана Менгу-Тимура (1266–1282 рр.), намісника Кримського улусу. Під владою італійців поселення отримало друге життя і стало іменуватися Кафою¹. Простора бухта Кафи була зручною для стоянки кораблів і облаштування тут затишної гавані. До того ж Кафа слугувала відмінним стартовим майданчиком для подальшої торговельної експансії, адже не маючи серйозної торговельної конкуренції в районі, розташовувалася поруч з Солхатом, одним із значних торговельних центрів Золотої Орди, Азовським морем та Кавказьким побережжям². Поступово факторія розвивалася і в 1281 р. вперше згадується консул, а після 1285 р. росте і частота згадок Кафи в генуезьких нотаріальних актах³.

Мета генуезців полягала у створенні вздовж узбережжя Криму невеликих укріплень, захищених невеликим гарнізоном на чолі з консулами, а не у значних територіальних загарбаннях, адже їх не цікавив контроль над континентальними просторами⁴. В результаті подальшого утворення Генуезької Газарії Золота Орда і візантійські землі опинилися відрізані від морських гаваней, а отже і від морської торгівлі, яка стала монополією генуезців⁵.

Таким чином, Генуя вдало скористалася влучним моментом і взяла безпосередню участь у відродженні Візантійської імперії. Виступивши гарантом її існування, Генуя змогла забезпечити собі абсолютну перевагу на водах Чорного моря і стати головною посередницею в світовій міжнародній торгівлі.

¹ Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды... С. 99–100.

² Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв... С. 177–178.

³ Бочаров С. Г. Генуэзские фактории в Северном Причерноморье... С. 572.

⁴ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 774.

⁵ Бочаров С. Г. Генуэзские фактории в Северном Причерноморье... С. 573.

2.2. Історія генуезької фортеці Чембало

Гавань Чембало була ідеальною для розміщення та обслуговування як малих так і великих суден – життєво необхідних для торговельної діяльності Генуезької республіки, а унікальний залив звивистої форми слугував природним прихистком для кораблів під час шторму задовго до епохи латинського панування.

Наративні джерела дозволяють стверджувати, що на місці майбутньої колонії Чембало не вщухало життя ще з античних часів. Страбон в своїй «Географії» згадує порт Сьюболон (Συμβόλων Λιμὴν), описуючи його як гавань з вузьким входом, в якій таври (скіфський етнос) грабували судна, які намагалися знайти тут притулок¹.

Археологічні матеріали XI–IX ст. до н. е., представлені переважно ліпною керамікою², демонструють, що на території Чембало здавна вирувало життя. А ряд знахідок V–XIV ст. н. е.³, зокрема нумізматичні⁴, підтверджують факт того, що

¹ Geography of Strabo with an English translation by Horafe Leonard Jones... P. 232.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 19, 56–57.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 52; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 15, 42–43; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 30–32, 55. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 40, 66, 120; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 15–29; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г... С. 7; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 году... С. 9, 30–40; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году... С. 12 – 47; Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв... С. 14.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 52; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 25; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 10–32; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 26; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г... С. 20; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г. С. 66; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 20, 39, 86.

тут існувало грецьке поселення з тисячолітньою історією. Вочевидь, на момент приходу генуезців, воно перебувало в стані занепаду або зазнало розорення кочовиками. Сліди пожежі, зафіксовані археологами на знайденому датуючому матеріалі у вигляді кераміки XIII ст., дозволяють припустити, що в 1278 р. місцеві жителі візантійського містечка Сьумболон зазнали масштабного татарського погрому, який охопив південно-західне та південне узбережжя Криму¹.

Достеменно не відомо дату приєднання Чембало та його околиць до складу Генуезької Газарії. Нині відомі нарративні джерела не містять інформації ні про дату заснування тут колонії, ні про точні кордони консульства. Однак існують деякі свідчення, які дозволяють частково заповнити історичні прогалини.

Італійський антиквар Г. Одеріко у своїй праці 1792 р. утримується від будь-якого, навіть неточного датування, адже опираючись на епіграфічні джерела, зокрема на написи зі стел, не зміг з'ясувати навіть приблизно коли італійці «відібрали» у греків поселення, лиш обґрунтувавши їх вибір тим, що генуезці просто не могли не скористатися нагодою оволодіти такою зручною природньою гаванню для розміщення своїх кораблів². Деякі дослідники, переважно XIX ст., ствердно вказують в своїх роботах 1365 р.³, або близько 1350 р⁴. Однак більшість вчених все-таки схиляються до того, що генуезці заснували колонію в Чембало ще в 40-х рр. XIV ст⁵.

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 35–36.

² Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memorie storiche di Caffa Ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da'Genovesi... P. 136.

³ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму... С. 59-60; Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке... С. 5.

⁴ Бертъе-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. С. 2.

⁵ Джанов А. В. Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)... С. 51; Броневский М. Описание Крыма... С. 343; Еманов А. Г., Попов А. И. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века... С. 79; Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды... С. 106; Типаков В. А. Общины Готии и капитанство Готии в Уставе Каффы 1449 г... С. 221; Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 833; Шавшин В. Г. Балаклава... С. 29; Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры... С. 120; Balard M. Gènes et la mer. Genova e il mare... P. 774; Khvalkov E. The Colonies of Genoa in the Black Sea Region... P. 94.

Спираючись на найбільш ранній з нині відомих генуезьких нотаріальних актів, який містить згадку про Чембало, можемо зробити висновок, що заснування тут колонії відбулося в кінці 30-х або на початку 40-х рр. XIV ст. У виявленому в архіві Генуї документі, згідно з яким 4 липня 1344 р. нотаріус Роландо Салічето оформлював угоду для Паоло ді Подіо, згадується попередній документ підписаний в 1341 р. (MCCCXXXI) в Чембало в церкві св. Марії (in Cimbalo, in ecclesia Sānete Marie)¹.

Вочевидь, грецька назва міста Сюмболон² збереглася ще з часів античності в середовищі грекомовного місцевого населення, трансформувались з приходом генуезців у Чембало через особливості лігурійського діалекту з наголосом на першому складі³.

У 1345 р. золотоординський хан Джанібек (1342–1357 рр.), після невдалої спроби захопити Кафу, направив свої війська в Чембало, де генуезці ще не встигли закріпитися і побудувати надійну фортецю, а тільки починали зводити перші оборонні споруди⁴. Попри особливості рельєфу⁵, вони змогли викопати рів та насипати земляний вал⁶ на якому було встановлено дерев'яний частокіл. Загальна довжина зовнішнього периметра укріплень становила близько 110 м зі сходу і щонайменше 300 м із північного сходу, огороджуючи територію площею, приблизно, 4,5 га⁷. Врешті-решт, в 1345 р. татари атакували та зруйнували поселення та його дерев'яні укріплення. Ті мешканці, яким вдалося врятуватися, змушені були втекти в гори⁸.

¹ Balbi G., Raiteri S. *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV) ...* P. 112.

² *Geography of Strabo with an English translation by Horafe Leonard Jones...* P. 232.

³ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г...* С. 62.

⁴ *Устав для генуезских колоний...* С. 833.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году...* С. 52.

⁶ *Устав для генуезских колоний...* С. 833.

⁷ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г...* С. 72.

⁸ Типаков В. А. *Общины Готии и капитанство Готии в Уставе Каффы 1449 г...* С. 221.

Попри поразку, генуезцям вдалося остаточно заволодіти Чембало. Ба більше, в 1380 р., у мирному договорі з татарами, за Генуєю офіційно закріплювалося все узбережжя від Чембало до Кафи. Угода також передбачала передачу Чембало трьох казалий та дозвіл на користування землями ханства для посівів та випасу скота за умов сплати за оренду¹.

Генуезці відновили зруйновані в 1345 р. дерев'яно-земляні укріплення і до кінця 50-х рр. XIV ст. доповнили їх кам'яними стінами, створивши надійну систему оборони, яка проіснувала без будь-яких змін до 1386 р².

Про активне будівництво фортифікаційних споруд у другій половині XIV ст. свідчить найбільш рання латинська епіграфічна пам'ятка Чембало, згідно з якою під керівництвом тогочасного консула і за сумісництвом каштеляна Сімоне дель Орто в 1357 р. розпочалися будівельні роботи³. Під час згаданого будівництва на східному краю вершини гори Кастрон були зведені кам'яні фортифікаційні споруди у вигляді прямокутної вежі-донжона, а також оборонні стіни прилеглі до неї. Адміністративним центром факторії слугував консульський замок на вершині г. Кастрон. Було побудовано також ворітну вежу, над головною дорогою, що вела до міста⁴.

У 1386–1388 рр. генуезці істотно змінюють планувальну структуру фортеці і міста загалом, звівши новий замок біля входу в бухту на висоті 57–60 м над рівнем моря, який отримав свою назву на честь св. Миколая⁵. «Старий» замок на вершині г. Кастрон не давав можливості ефективно контролювати вхід в бухту⁶. За ці роки триває також будівництво зовнішнього периметра стін і трьох веж, створення каменоломні, яка відокремила територію нового укріплення від

¹ Джанов А. В. Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов... С. 686–689.

² Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало: 1345–1475 гг.)... С. 15.

³ Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée (Theodosie, Soudak, Balaklava)... P. 129–130.

⁴ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 93–94.

⁵ Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии... С. 15.

⁶ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 27.

гребеня г. Кастрон, освячення нової консульської вежі-донжона в ім'я св. Миколая. Крім створення та удосконалення фортифікаційних споруд відбувається також зведення будівель культового («консульська капела») та цивільного характеру, таких як жилі будинки чи господарські приміщення¹. Найбільш ранні згадки письмових джерел, які свідчать про будівництво водопроводу в Чембало, відносяться саме до цього часу, коли місцеві консули Джорджо Спінола (1386–1387 рр.) та Джованні Подіо (1387–1388 рр.) здійснили будівництво нового замку св. Миколая та завершили прокладання до нього водопроводу². Відтепер консульський замок – адміністративний центр консульства Чембало, розташовувався на нижній вершині гори Кастрон, біля входу в Балаклавську бухту³.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIV ст. після зведення нового консульського замку в 1388 р., вочевидь з метою економії, виникла необхідність демонтування фортифікаційних споруд «старого» замку⁴. Постала також потреба в реконструкції порту⁵. На кінець XIV ст. тут вже були верфі, де місцевими майстрами будувалися судна різних розмірів – від малотоннажних кораблів, придатних для каботажного плавання, до великих двопалубних нав. Про це свідчить договір, укладений 26 березня 1393 р. між дожем Генуї Антоніо ді Монтальдо, Радою старійшин Генуї, за згодою офіції Монети, з одного боку, і «burgensis» Кафи Джованні ді Сан Донато, співвласником і патроном нави, яку будували в Чембало з іншої⁶. Очевидно, до цього часу слід віднести і будівництво в порту Чембало найбільшої цистерни об'ємом близько 550 м. куб, яка

¹ Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии... С. 15.

² Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 787.

³ Дьячков С. В. Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (по материалам археологических раскопок 1999–2008 гг.)... С. 772.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г. С. 27.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 44.

⁶ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья 10.

забезпечувала питною водою генуезькі судна, чим не могли похизуватися більші колонії Кафа та Солдайя, адже мали значні труднощі з водопостачанням¹.

На початок 20-х рр. XV ст. генуезці досить впевнено почувалися в Чембало, допоки в 1422 р. князь Теодоро Олексій I (1411–1446 рр.) не розпочав реалізовувати свої амбіції, які полягали у прагненні отримати зручний вихід до моря у вигляді майже всього південного узбережжя Криму для безпосередньої участі князівства у міжнародній торгівлі. Восени 1423 р. йому вдалося захопити Чембало, однак у конфлікт втрутилися сили природи. Катастрофічний землетрус, імовірною силою близько 8–9 балів, що стався наприкінці 1423 р., змусив ворогуючі сторони відійти на вихідні позиції і зайнятися відновленням своїх зруйнованих або сильно пошкоджених будівель².

Вимушені ремонтно-відновлювальні роботи внаслідок подій 1422–1423 рр., а також нові фортифікаційні заходи 1425–1432 рр., спровоковані теодоритським нападом, внесли кардинальні зміни до планувально-організаційної структури оборони фортеці. 28 січня 1425 р. влада Генуї віддала розпорядження в чотиримісячний термін провести ремонт оборонних споруд цитаделі (замку св. Миколая), створити з боку міських кварталів огорожі, які будуть складатися з рову та інших фортифікаційних споруд, відокремити латинський квартал і порт від решти частини міста аби в разі нападу на Чембало, замок мав можливість оборонятися сам та надавати допомогу місту продовольством і людьми, а також направити з Кафи 4–6 соціїв, які не мають сімей та дружин у Чембало³.

Протягом чотирьох місяців 1425 р. генуезці зосередили свої зусилля на відновленні фортифікаційних споруд замку св. Миколая, які зазнали руйнувань внаслідок захоплення фортеці теодоритами та діянь стихійного лиха. Проте,

¹ Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв... С. 15–16.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 г... С. 53.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г. ... С. 80.

всупереч вимогам інструкції від 28 січня 1425 р., генуезці були вимушені відмовитися від реставрації споруд, які були зведені в 40–50-х рр. XIV ст., і склалися з рову, валу та частоколу. Замість цього було вирішено створити нову оборонну лінію міста та перенести її на захід вздовж гребеня г. Кастрон. Таким чином, певне, в цілях економії як на час самого будівництва так і для подальшого утримання на постійній основі невеликого гарнізону здатного своїми силами утримати фортецю, генуезці зменшили захищену площу приблизно на 1,5 га¹.

Створена в 1425–1432 рр. оборонна лінія, протяжністю близько 245 м, складалася з шести прямокутних веж відкритого типу та шести куртин. Найімовірніше, у цей же час консулам факторії довелося звести оборонні стіни і башти вздовж берега біля входу в бухту аби частково захистити узбережжя самої бухти, де розташовувався порт. Завдяки створенню приморської системи оборони, вся західна місцевість г. Кастрон разом із консульським замком виявилася ізольованою від решти території Чембало. Вочевидь, після цього будівництва біля входу в бухту та в припортовому районі виникає відокремлений латинський квартал міста².

Відносно мирний проміжок часу 1425–1430 рр., незабаром змінився затяжним періодом конфліктів, які тривали ціле десятиліття. У 1431 р. Генуя вступила у війну з Венецією та Флоренцією на стороні свого сюзерена, міланського герцога Філіппо Марія Вісконті, якому вона підкорялася з 1421 р³.

Починаючи з XIII ст. Генуя та Венеція ділили між собою першість у міжнародній торгівлі. Венеція мала у своєму розпорядженні чималі володіння в Адріатиці та Егейському морі, її кораблі орудували водами всього Середземномор'я та Атлантики, проникали у Чорне та Азовське моря. Генуя ж у своїй комерційній експансії спиралася не так на великі колоніальні землеволодіння, як на мережу розкиданих по всьому світу факторій. Генуезці

¹ Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии... С. 16.

² Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 79–80.

³ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты... С. 155.

були відомі на ринках Європи та Близького Сходу настільки, що навіть існувало середньовічне прислів'я: «Генуезець, отже – купець»¹.

У 1292 р. конкуренція між республіками переросла в воєнний конфлікт, що призвело до початку семирічної війни за сфери впливу між Венецією та Генуєю. В цьому двобої Венеція зазнала поразки і у 1299 р. суперниці уклали «вічний мир», проте він не зміг покласти край ворожнечі².

Чергове протистояння двох запеклих торговельних суперниць набуло затяжного характеру. З перервами на тимчасові перемир'я, нова війна тривала з 1431 р. до 1441 р. На цей раз конфлікт стрімко розростався, з неймовірною швидкістю досягнувши Північного Причорномор'я. Ясна річ, до військового протистояння між Генуєю та республікою св. Марка змушені були долучитися і їх факторії, що розташовувалися в Азово-Чорноморському басейні, хоча це і не відповідало торговельним інтересам обох ворогуючих сторін³.

Венеційці не мали флоту в Причорномор'ї і, щонайголовніше, не володіли тут значними опорними пунктами, що змусило їх шукати собі союзників серед місцевих правителів, які були б вороже налаштованими проти генуезців. Таким сподвижником став уже згаданий раніше князь Теодоро Олексій I. Тим паче він вже мав досвід окупації фортеці Чембало в 1424 р. Йому потрібен був лишень привід для того, аби вкотре висунути Генуї свої права на володіння територією консульства Чембало та усим узбережжям Готії. До того ж, Олексій I у разі потреби міг надати венеційським суднам прихований від зимових штормів порт – Каламіту⁴.

Існує й інша теорія, яка пояснює подальші дії теодорського князя. Л. П. Коллі стверджує, що Олексій I діяв в інтересах правителя Кримського ханства Гаджи I Гірея (1427-1456 рр.). Творець нового незалежного державного утворення переслідував досить амбітну мету – зібрати під своєю владою всю

¹ Карпов С. П. Итальянские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. С. 3–4.

² Андреев А. Р. История Крыма. Москва, 1997. С. 21.

³ Мыц В. Л. Война 1433–1434 гг. между Кафрой и Феодоро... С. 334.

⁴ Мыц В. Л. Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты... С. 155–156.

територію Кримського півострову, включно з землями генуезців та теодоритів. Для досягнення своїх цілей, хан використав Олексія I - підмовив його до війни з генуезцями, пообіцявши натомість військову та фінансову підтримку¹.

Можемо також припустити, що Олексій I самостійно став ініціатором нападу на Чембало, самотужки підготувавшись за майже десятиліття до реваншу за втрату фортеці в 1423 р. Війна Генуї з Венецією та утворення Кримського ханства при цьому могли стати додатковими факторами для обрання підходящого моменту для початку помсти.

Хай там як, восени 1432 р. теодорити розпочали підготовку до захоплення Чембало підбурюючи до повстання місцевих жителів, значна частина яких була православними греками. В результаті заколоту, влаштованого наприкінці лютого 1433 р., місто разом з фортифікаціями та околицями Чембало тимчасово опинилися під владою Олексія I². Чи була окупована решта частина консульства можемо тільки припускати, адже в нині відомих джерелах цієї інформації немає.

Достеменно невідомо і що сталося з генуезцями, які перебували в Чембало на момент повстання. Однак в Статуті для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р. є окремий параграф про пожиттєві виплати для шести захисників фортеці. Документ засвідчує, що їх було осліплено і позбавлено очей за общину. Вказано також їх імена і яку суму кожен з них повинен отримувати щомісяця, проте дані по те ким були ці люди, коли саме їх було скалічено і чому розмір виплат не був тотожним, а корелювався у діапазоні від 100 до 150 аспрів відсутні³.

В. Н. Юргевич припустив, що деякі зазначені біля імен прізвища насправді означають їх ремесла, а саме Juannixius Nacharatus – барабанщик (150 аспрів), Kiriacho Calderonerius – мідник (100 аспрів), Caloiane Cogius – шкіряник (100 аспрів), Antonius Sarter – кравець (125 аспрів)⁴. В такій інтерпретації насправді є

¹ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в... С. 110.

² Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande... P. 136.

³ Устав для генуезьких колоній... С. 787.

⁴ Там само. С. 833.

сенс, адже це пояснює чому Juannixius Nacharatus отримував найбільшу пенсію серед усіх – 150 аспрів. Справа в тому, що барабанщики (nacharatus) входили до числа музикантів нічних стражників¹, які в свою чергу були частиною гарнізону Чембало². Ймовірно, на момент повстання Juannixius Nacharatus перебував на службі, за що поплатився очима і врешті-решт був удостоєний найбільшої компенсації серед решти цивільних постраждалих.

З кінця лютого по липень 1433 р. генуезці зробили дві невдалі спроби повернути Чембало³, відправляючи експедиції з Кафі, проте теодорити, вочевидь об'єднавшись з місцевим грецьким населенням, чинили настільки завзятий опір, що генуезці були змушені відступити і лиш очікувати підсилення з метрополії.

Генуя не змогла швидко зреагувати на повстання та своєчасно відправити допомогу гарнізону фортеці, адже взимку навігацію Чорним морем суттєво ускладнюють часті та сильні шторми. Очевидно, вороги врахували цей фактор, підібравши найвдаліший момент для проведення цієї операції⁴. Звістка про повстання дійшла до Генуї лише влітку 1433 р. У листі до міланського герцога Філіппо Марія Вісконті 16 липня 1433 р. генуезці повідомляють про втрату цінного східного міста Чембало⁵.

Для спорядження флотилії у визвольний похід, крім підготовки бойових кораблів, уряд Генуї в примусовому порядку вилучав логістичні судна у їх приватних власників, що зафіксовано у генуезьких нотаріальних актах, зокрема від 16 та 21 грудня 1433 р. За принесені збитки у зв'язку з тимчасовим припиненням їх торгівлі, за зірвані угоди з купцями та залишки нереалізованих товарів, особливо продуктових, власники реквізованих кораблів отримували

¹ Джанов О. В. Кузьмінський І. Нічні сражники-музиканти торгових факторій генуезців у Кафі, Солдайї та Чембало... С. 49–53.

² Устав для генуезских колоний... С. 785-786.

³ Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии... С. 16.

⁴ Мыц В. Л. Война 1433–1434 гг. между Кафрой и Феодоро... С. 336–338.

⁵ Jorga N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisade au XVe siècle... P. 558-559.

відшкодування у вигляді різноманітних преференцій, серед яких згадуються звільнення від мит та податків¹.

Приготування флоту до відрядження в Крим завершилися в березні 1434 р. Італійці відправили з Генуї експедиційний корпус з двадцяти суден² – 10 галер, 9 галей і 1 галіоти³ з особовим складом близько 6000 військовослужбовців аби штурмом відвойовувати Чембало⁴. З моменту надходження повідомлення про теодоритську окупацію минув майже рік, однак таку досить довготривалу підготовку, певно, вплинули наступні фактори, про які вже йшла мова. По-перше, Генуя могла стикнутися з нестачею коштів та ресурсів, у зв'язку з затяжними військовими конфліктами з Венецією. По-друге, для зібрання флотилії вочевидь знадобився час, адже враховуючи свідчення нотаріальних актів, приватні судна вилучалися навіть в грудні 1433 р. По-третє, початок визвольної кампанії не дарма відбувся саме в березні, певна річ генуезці перечекали зиму, як несприятливий сезон для плавання, тим паче на таку далеку відстань.

4 червня 1434 р. генуезький флот під командуванням лицаря та адмірала флоту Карло Ломелліні зупинився поблизу Чембало, заблокувавши таким чином фортецю з боку моря. Вхід в бухту був перегороджений ланцюгом, що перешкоджало генуезьким суднам увійти до порту попередньо не позбавившись цієї перепони. На світанку наступного дня на воду були спущені шлюпки і в умовах «жорстокого бою» змогли розрубати ланцюг і відкрити шлях для флотилії. 6 червня військо висадилося на берег і взяло в облогу фортецю, проте грекам все ж таки вдалося відбити перший штурм. 7 червня було ухвалено рішення зняти декілька невеликих корабельних бомбард, з яких протягом дня генуезці вели обстріл однієї з веж, зруйнувавши більшу її частину та фрагмент

¹ Agosto. A. Nuovi reperti archivistici genovesi dell' "Officium Provisionis Romaniae" sulla guerra di Cembalo (1434)... P. 106-108.

² Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 784.

³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам)... С. 116.

⁴ Agosto. A. Nuovi reperti archivistici genovesi dell' "Officium Provisionis Romaniae" sulla guerra di Cembalo (1434)... P. 104.

примикаючої до неї стіни. Таке застосування вогнестрільної зброї справило на ворогів неабияке враження, тому ввечері того ж дня запропонували Карлу Ломелліні здачу фортеці за умови збереження їх життів та майна. Проте адмірал, володівши безумовною перевагою відмовився від будь-яких переговорів, зажадавши безумовної перемоги. 8 червня латинське наймане військо штурмом взяло фортецю, грабуючи та безжально вбиваючи місцевих жителів¹.

Так легко і швидко зруйнувати свої ж укріплення генуезцям допомогли поспіх та надмірна економія коштів під час будівельних робіт 1425–1432 рр. Оборонні стіни, товщина яких не перевищувала 0,8–0,9 м., не були розраховані на застосування нападаючою стороною корабельних бомбард. В ході артилерійського обстрілу постраждали фортифікаційні споруди північно-західної ділянки оборони міста².

Генуї вдалося повернути свою колонію, однак атмосфера в ній залишалася неспокійною. У 1439 р. спалахнуло чергове повстання³. Достеменно не відомо, що саме стало його причиною. Можливо теодорити з венеційцями чи татарами знову підштовхнули до цього місцеве населення для повторної спроби захопити фортецю. Або ж бунт виник природньо, через дефіцит продовольства⁴. Хай там як, в генуезькому архіві засвідчено, що з метою урегулювання чвар та подальшого управління факторією в Чембало з Кафи відправили Антоні Піно. Зважаючи на той факт, що він залишався консулом впродовж наступних 11 місяців і 6 днів, йому вдалося впоратися зі своєю місією⁵.

В листопаді 1441 р. війна між Теодоро і Кафою, яка тривала з лютого 1433 р. завершилася. Наразі можемо констатувати тільки цей факт і те, що у зв'язку

¹ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в. ... С. 116-117.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 80.

³ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья... С. 38.

⁴ Khvalkov I. A. The Colonies of Genoa in the Black Sea Region... P. 469.

⁵ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze... С. 38–39.

примиренням відбувся обмін полоненими¹. Попри те, що умови самої мирної угоди нам невідомі, очевидно, що Олексій полишив спроби захоплення Чембало і усієї Готії, певно задовільнившись поверненням хоча б своїх власних територій, якими володів до початку цієї війни². Тим паче генуезці враховували свій попередній досвід й ще більш пильно ставилися до оборони своєї фортеці, удосконаливши фортифікації протягом 40-х рр³. та озброївшись додатково вогнестрільною артилерією⁴.

Розпад Золотої Орди та завоювання турками Константинополя в 1453 р. зруйнували вибудовану генуезцями систему міжнародної торгівлі⁵. Через шість місяців після падіння візантійської столиці 15 листопада 1453 р. під впливом переважно зовнішньополітичних причин Генуя була вимушена передати всі свої Чорноморські колонії в управління Банком св. Георгія. Таке рішення було спровоковане розвитком турецької військової сили на морі, становленням Османської імперії та як наслідок завоюванням Константинополя⁶. Постійне збільшення податків в обмін на мирне співіснування з османами та постійні порушення гарантій миру з боку турків унеможливило підтримку комерційних відносин між Генуезькою республікою та Кримом⁷.

Не обійшлося і без ряду внутрішніх проблем: політична слабкість колоній, розбрат, крах державних фінансів, високий рівень корупції серед чиновників, розбіжності між різними етнічними групами створювали проблеми, які метрополія не в силі була вирішити⁸. Звістки про падіння візантійської столиці остаточно погіршили і без того напружену внутрішньополітичну ситуацію, спровокувавши хвилю паніки в колоніях Генуезької Газарії. Латиняни почали

¹ Jorga N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisade au XVe siècle... P. 37.

² Мыц В. Л. Война 1433–1434 гг. между Кафрой и Феодоро... С. 355–356.

³ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 55.

⁴ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 788.

⁵ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV–XV вв. ... С. 86.

⁶ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 682.

⁷ Olgiati G. The Genoese Colonies in Front of The Turkish Advance (1453–1475)... P. 383.

⁸ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 682.

масово тікати з Чембало та інших генуезьких міст-факторій, адже протиріччя з місцевим населенням наростали з новою силою¹.

Протектори Банку одразу збільшили фінансування колоній та вжили екстрених заходів щодо посилення обороноздатності отриманих факторій, сподіваючись попри османську загрозу зберегти їх торговельний потенціал. З 1454 до 1455 рр. в Чембало триває ремонт застарілих фортифікаційних споруд. Перед воротами східної лінії оборони зводяться два барбакани для додаткового захисту підступів до брами, а на вершині г. Кастрон будується нова вежа-донжон, яка додатково поєднує в собі функції водозбірної цистерни та маяка².

60-ті – середина 70-х рр. XV ст. стали завершальними в історії генуезького консульства Чембало. Керівництво Банку св. Георгія не припинило заходів, направлених на підвищення рівня обороноздатності фортеці³.

Між 1461–1463 рр. значної реконструкції зазнає північно-східна ділянка зовнішнього периметра фортеці, де розташовуються три вежі – «Ворітна», «Барнабо Грілло» та «Підковоподібна», а також дві куртини⁴. Сенс проведених перебудов зводиться до значного посилення фортифікаційних конструкцій та їхньої здатності протистояти вогнепальній артилерії турків. У зв'язку з цим, уряд приділив особливу увагу збільшенню товщини фортифікаційних стін⁵. З зовнішнього боку ряд куртин потовщено додатковою кладкою шириною 1,5 м⁶. Для додаткової оборони біля декількох веж зводять також барбакани еліпсоїдної форми⁷. Завершення цього етапу будівництва припадає на консулат Барнабо де Грілло, що було спеціально відзначено закладною плитою з датою 1463 р⁸. Після

¹ Кузь А. И. «Doctoris medicinae» на службе в генуэзской Каффе (1453–1475 гг.)... С. 71.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 96.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 7.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 57.

⁵ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV–XV вв ... С. 87.

⁶ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 34.

⁷ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV–XV вв ... С. 87.

⁸ Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée (Theodosie, Soudak, Balaklava) ... P. 131–132.

проведених заходів по вдосконаленню фортифікацій, товщина східних куртин, які безпосередньо межували з барбаканом, який захищав «Ворітну» вежу від артилерійських обстрілів збільшилася до 1,85 м., а в напрямку до вежі «Барнабо Грілло» становила близько 1,7–1,75 м¹.

До 1467 р. на вершині г. Кастрон наново зводиться замок, який зайняв домінуючу позицію в обороні міста, названий на честь діючого консула Батіста ді Оліва². Для вдосконалення фортифікації Чембало у 1473–1474 рр. проводяться деякі додаткові заходи, коли, наприклад, до основ деяких куртин північно-східної лінії оборони прилаштовуються талуси – скошені потовщення, призначені для захисту від гарматних ядер³.

Влітку 1475 р. вочевидь в результаті нетривалого штурму турецький експедиційний корпус захопив Чембало⁴. Доказами того, що фортеця чинила опір внаслідок чого була спалена частина міста, слугують багаточисельні знахідки другої половини – останньої чверті XV ст. зі слідами перебування їх в пожежі⁵. Опинившись на периферії Османської імперії, в оточенні її покірних васалів, колись могутній форпост втратив своє військове значення, що відображує навіть його нова мирна назва – Балаклава, тобто рибна місцина⁶.

Таким чином, генуезці зуміли, використовуючи дипломатію та військову силу, оволодіти зручною та стратегічно необхідною гаванню Чембало та успішно утримувати її протягом майже 130 років. Фактично з нуля вони створили фортецю, забезпечили її стійкими фортифікаціями, перетворивши на надійний

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 20.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 28.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 57.

⁴ Дьячков С. В. Генуэзская крепость Чембало в османской Балаклаве: свидетельства очевидцев XVI–XVII вв... С. 121.

⁵ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 92.

⁶ Дьячков С. В. Генуэзская крепость Чембало в османской Балаклаве: свидетельства очевидцев XVI–XVII вв... С. 121.

опорний пункт, завдяки чому успішно зберігали свої політичні та торговельні інтереси в регіоні.

2.3. Муніципальна структура Чембало

Вища військово-адміністративна та судова влада в колонії Чембало належала її консулу. До 1398 р. його обирали кожні три місяці з числа місцевої знаті, однак, такий спосіб проведення виборів призводив до постійних сутичок і викликав соціальні хвилювання серед населення. З 1398 р. консул щорічно призначався в Генуї¹, а його діяльність регламентувалася нормами Статуту для генуезьких колоній у Чорному морі, виданого в Генуї 1449 р²., так само як і діяльність інших консулів генуезьких колоній Північного Причорномор'я – Солдайї та очільниці усього генуезького колоніального адміністративного апарату – Кафи³. Варто відмітити, що практика щорічної ротації консула Кафи була впроваджена ще в Статуті 1290 р⁴. Певно присутність в місті впливової грецької верхівки досить довгий час зберігала традиції управління та стримувала остаточну передачу влади до рук латинян. Сама подорож новообраного консула з Генуї до Чембало оплачувалася державою⁵.

Консул Чембало поєднував свій пост з посадою коменданта та керуючого фінансами⁶, так само, як і консул Солдайї. За кожне призначення передбачалася окрема річна платня від общини. За виконання своїх обов'язків консула крім додаткових доходів від тюремних ув'язнень та прикладення печатки, він

¹ Гавриленко О. А., Сівальньов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір... С. 81.

² Устав для генуезьких колоній в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 629–836.

³ Там само. С. 789.

⁴ Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму... С. 18.

⁵ Там само. С. 789.

⁶ Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande... P. 137.

отримував 40 сомм. До цієї суми входила також заробітна платня його служителя, розмір якої вже вочевидь залежав від самого консула. За посади каштеляна та керуючого фінансами не більше 20 сомм¹.

В результаті річна зарплатня консула Чембало становила – 60 сомм, це на 40 сомм менше, ніж у консула Солдайї. Однак, така колосальна різниця могла бути зумовлена наступними факторами. По-перше, консул Чембало крім платні від громади мав право на додатковий дохід, що абсолютно заборонялося консулу Солдайї. По-друге, за його рахунок передбачалося утримання лише одного служителя, в той час як у Солдайї в консула обов'язково повинен був бути ще й кінь². По-третє, Солдайя була значно більшою фортецею за Чембало, а отже і посадових обов'язків у її консула теж було значно більше, що не могло не відобразитися на їх зарплатні.

Консульська служба на периферії християнської середньовічної цивілізації була досить небезпечною, але вочевидь цілком прибутковою. У секретному архіві Генуї збереглася петиція, датована 1437 р., в якій мати і дружина Баттіста Імперьяле стверджують, що він вирушив консулом до Чембало через бідність і заради підтримки дому та сім'ї, попри те, що ця посада не відповідає його становищу³. Очевидно, що життя у віддаленому, політично нестабільному регіоні серед православних греків та вірмен, а також іудеїв та татар для латинян було пов'язане зі значним ризиком, тому заохочувалося престижною зарплатнею, яка могла покращити умови життя рідних в метрополії.

У секретному архіві Генуї зафіксований ще один випадок, пов'язаний з консульською службою в Чембало. В 1430 р. посла Кафи Даріо Гріло обікрали татари по дорозі до Литовського князя Вітовта, тобто під час виконання службових обов'язків. До переліку втрачених речей входили товари, коні та гроші. Для відшкодування збитків у розмірі 300 сомм уряд Генуї запропонував

¹ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 783–784.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 766–767.

³ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья... С. 15.

Даріо управління консульством Чембало протягом двох наступних років. Однак, оскільки отримані кошти (близько 120 сомм) не покрили б навіть половини від завданої шкоди, магістрати додали до своєї пропозиції посаду масарія (керуючого фінансами) Кафи на 18 місяців¹. Як видно з вищеописаної ситуації, іноді, призначенням на адміністративні посади в колоніях Генуезької Газарії, уряд Генуї компенсував власні борги перед чиновниками.

Розглядаючи питання заробітної платні службовців, спробуємо докладніше визначити складові фінансового забезпечення. В результаті активної торговельної діяльності в межах володінь Генуезької республіки були розповсюджені різноманітні валюти з усього світу. Особливо це стосувалося її Причорноморських колоній, які розташовувалися на перетині основних торговельних шляхів. У першій половині XIV ст. найпоширенішими були генуезькі ліри. Це, в свою чергу, дозволяє припустити, що ця грошова одиниця була основою для здійснення виплат та торговельних операцій в цей період (1 ліра = 20 сольді = 80 г срібла)².

У Статуті 1449 р. містяться цінні дані про заробітну платню як для військових так і для цивільних службовців в генуезьких колоніях, зокрема в Чембало. Основною грошовою одиницею в XV ст. був кафинський аспр (asper) – генуезько-татарська срібна монета вагою близько 1 г, яка карбувалася в Кафі³. У документах генуезького архіву ці монети називають ще «aspri danga»⁴. У Статуті 1449 р. зустрічається також валюта під назвою соммо. «Sommo» походить від італійського «soma», і перекладається як тягар. Термін позначав важкі срібні зливки, вони перебували у обороті лише на рівні з монетними номіналами⁵. За свідченнями книг казначейства Кафи, з одного «sommo» в 1381 р. карбували 133 аспра, у 1386 р. – 145 аспрів, у 1411р. – 190 аспрів, у 1420/21 рр.

¹ Там само. С. 36–37..

² Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму... С. 222.

³ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 819.

⁴ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму ... С. 222.

⁵ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 819–820.

– 202 аспра, у 1422/23 рр. – 202/225 аспрів; 1440 – 212 аспрів¹. В ухвалі попечителів Банку св. Георгія 1459 р. 1 сонм прирівнювався до 200 аспрів, а іноді, в залежності від курсу і до 150 аспрів².

З 1381 р. по 1440 р. спостерігається значна інфляція, хоча і досить не стрімка. За 59 років аспр знецінився з 133 до 212 за 1 соммо. Попри подальші значні політичні та економічні складнощі, під керівництвом Банку св. Георгія курс аспра не лише стабілізувався, але й виріс до 150 за 1 соммо.

Збори податків проводилися в Кафі за участі її консула та в присутності чиновників, згідно з правилами Статуту 1449 р³. Консулу Чембало заборонялося самому або за допомогою інших, брати на відкуп, стягувати мита, платежі або грошові збори, які належали Чембало або Кафі, в разі порушення цих правил передбачався штраф у розмірі 25 сонмів з кожних 100 сонмів доходу або збору, отриманих консулом. Третя частина вилученого штрафу віддавалася обвинувачеві⁴.

Про всі штрафи, призначені в Чембало, консул зобов'язувався звітувати консулу Кафи або раді казначейства Кафи. Незважаючи на існуючий звичай, консулу заборонялося брати частини від згаданих штрафів. Усі вилучені кошти мали надходити в скарбницю громади. В разі порушення консул віддавався до суду синдиків, які накладали на нього стягнення у подвійному розмірі від взятої суми⁵.

Консул не мав права самостійно призначати будь-які податки чи робити розкладки між служителями чи жителями Чембало. Не міг так само згаданий консул обирати маркіза чи розпорядника для свят, в іншому випадку він мав заплатити в подвійному розмірі від зробленої розкладки чи податку та удвічі

¹ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму ... С. 222.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 819–820.

³ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 643–651.

⁴ Там само. С. 788, 790.

⁵ Там само. С. 785.

більше суми отриманої від згаданих маркізів чи розпорядників за отримання ними посад¹.

Консул зобов'язувався постійно підтримувати світло в ратуші в нічний час і якщо виявиться, що хоча б один раз світла не було, то не отримував у тому році кошти на пальне і був змушений надалі купувати його за особисті заощадження. Щорічно на дрова для опалення ратуші з державного бюджету виділялося 700 аспрів, на олію для освітлення ратуші та замку – 300 аспрів. На штандарти або прапори общини на весь рік консул отримував 400 аспрів².

Консулу заборонялося зарахувати свого слугу до числа найманців громади, під побоюванням заплатити подвійний штраф проти тієї суми, яку візьме за слугу, записаного в солдати. Третя частина штрафу належала обвинувачеві, решта громаді³.

Незважаючи на певну самостійність адміністрації у вирішенні внутрішніх питань саме існування Чембало було присвячене служінню інтересам Кафи – адміністративно-політичному та економічному центру генуезького володарювання в Північному Причорномор'ї⁴.

На рішення та різноманітні утиски консула можна було апелювати до консула чи синдиків Кафи. Консул Чембало зобов'язувався беззаперечно підкорятися їхнім наказам⁵.

Після закінчення терміну своїх повноважень консул Чембало разом із військовим начальником, торговельним приставом і приставом поліцейським мали прибути до Кафи, так само як і інші перші посадові особи, підпорядкованих їй земель. Для їх перевірки консулом Кафи разом з керуючими фінансами та Радою старійшин створювався тимчасовий судово-слідчий комітет під назвою: «синдики консула Кафи», що складався із шести генуезців та одного кафинця.

¹ Там само. С. 791.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 790.

³ Там само. С. 785.

⁴ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV–XV вв. ... С. 87.

⁵ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 788–789.

Їхнім обов'язком була перевірка дій колишнього консула та чиновників, які перебували під його керівництвом. Синдики цього комітету мали виняткове право застосування тортур не лише до обвинувачених, а й до свідків, які намагалися приховати правду¹.

Кожен, хто був незадоволений службою консула і підлеглих йому чиновників міг подати на них скаргу пізніше 10 днів після закінчення їх терміну служби. Усі звинувачення приймалися та розглядалися аудиторами Кафи. Провівши слідство, зібравши свідчення свідків і всі необхідні докази недбалості або злочинів чиновників, вони передавали справу згаданим синдикам консула Кафи, а ті в свою чергу розглядали справу і обирали відповідне покарання².

Таке прискіплива увага до діяльності консула була спровокована високим рівнем корупції, яка вочевидь була звичною справою серед колоніальної адміністрації. Цими обставинами можна також пояснити щорічну ротацію консулів, аби вони не мали достатньо часу та можливості вибудувати великі корупційні схеми. Регулярна зміна чиновницької верхівки в усій Генуезькій Газарії забезпечувала також гарантію того, що в колоніях не зможуть утворитися панівні клани, здатні набути повної автономії та відокремитися від метрополії.

На службі при сенаті знаходилися нотарій, платня якого складала 50 сонмів на рік³ і перекладач, який володів латинською, грецькою та татарською мовами, він отримував 150 аспрів на місяць. В випадку, якщо перекладач займався хабарництвом або чинив якесь протизаконне діяння, допомагаючи консулу або якомусь чиновнику, його усували від посади, яку він не міг займати більше ніколи, і навіть піддавався покаранню за вироком синдиків⁴. Оскільки Статутом 1449 р. передбачено на постійній основі наявність перекладача, з досить таки пристойною платнею в порівнянні з рештою цивільних служителів, і той факт що він мав володіти крім латинської та грецької ще й татарською, дає нам

¹ Там само. С. 679–694.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 692.

³ Там само. С. 787.

⁴ Там само. С. 787–788.

можливість припустити, що Чембало вела інтенсивну дипломатичну діяльність з кримськими ханами, або ж татари становили значну частку населення міста нарівні з греками та латинянами.

Спробуємо визначити, наскільки високооплачуваною була посада нотарія, спираючись на курс 1459 р., де 1 сонм дорівнює 200 аспрів¹. Виходить, що на рік нотарій отримував приблизно 10 000 аспрів, це 833 аспрів на місяць. Очевидно, це була гідна професія, адже у фортеці Чембало більше нотарія отримував лише консул.

Передбачалося також утримання домового священика, який отримував за місяць 125 аспрів².

Виплати солдатам проводилися членами Ради казначейства Кафі. Згаданий орган складався з чотирьох осіб і оновлювався в своєму складі кожні півроку, як і більшість високих посад колоній, що сприяло боротьбі з корупцією, яка, очевидно, була поширена в чиновницьких колах. Члени Ради казначейства повинні були в обов'язковому порядку протягом півроку з моменту їх обрання відвідати Чембало та Солдайю для сплати зарплатні службовцям та проведення ревізій³.

Для несення служби та виконання доручень консула передбачалася наявність чотирьох кінних стражників – оргузіїв. Вони мали володіти власними кінями та зброєю і не бути ані рабами, ані колишніми рабами, ані чиймись підданими⁴. Набирали оргузіїв переважно з числа місцевих жителів⁵. Їхня платня становила на всіх 485 аспрів на місяць⁶, приблизно по 120 аспрів кожному. Незважаючи на те, що в Солдайї оргузіїв було вдвічі більше⁷, а в Кафі їх було в п'ять разів більше⁸, всі вони отримували однакову платню. Такий неоднорідний

¹ Там само. С. 819–820.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 788.

³ Там само. С. 666–669.

⁴ Там само. С. 787.

⁵ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 790.

⁶ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 787.

⁷ Там само. С. 769.

⁸ Там само. С. 699-700.

поділ оргузіїв між фортецями міг бути зумовлений тим, що на відміну від Чембало, навколо Солдайї та Кафи існували обширні сільські округи з десятками поселень, які підлягали оподаткуванню. Можливо саме від розміру підконтрольних територій, залежав необхідний розмір кінного підрозділу¹. Варто також враховувати, що Чембало була третьою за величиною фортецею після Кафи та Солдайї.

Особливу увагу генуезьке керівництво приділяло організації оборони фортеці адже тільки протягом XV ст. теодорити неодноразово намагалися її захопити. В 1423 р. їм вдалося це зробити, а з 1433 по 1434 рр. навіть утримувати протягом 15 місяців. Тому для безпеки та захисту укріплень Чембало відводилося сорок «надійних солдатів» стрільців, зі своєю зброєю та двома балістами (мається на увазі арбалетами) у кожного². Кількість солдатів постійно коливалася, залежно від політичної ситуації: в 1420 р. – 31 особа, після першої війни з теодоритами та нетривалої окупації Чембало у 1423 р. – 50, після другого захоплення фортеці теодоритами в 1441 р. – 114, у відносно мирний період в 1449 р. – 40 і враховуючи фінансові труднощі, викликані османським пануванням та відсутністю шансів дати опір туркам у разі безпосереднього штурму в 1466 р. кількість солдат скоротилася до 29 осіб³.

До числа стрільців входили також комендант, служитель коменданта, шість солдатів Нижньої Фортеці, підкомендант, поліцейський пристав, два трубачі і цирульник⁴.

Комендант Нижньої Фортеці мав бути віком не менше 20 років. Зі своїм служителем вони отримували на місяць 500 аспрів. Коменданти Чембало мали власну квартиру і стіл у своєму замку, їм заборонялося жити в консула або в

¹ Кузь А. И. О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в... С. 87.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 785-786.

³ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 794.

⁴ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 785-786.

будь-якої іншої особи, в іншому випадку вони могли втратити надану їм платню¹.

Солдати Нижньої Фортеці зобов'язувалися стояти на сторожі башти та виходити в нічні варти. Серед них не могло бути невільників, вільновідпущеників або слуг чиновників. Отримували вони по 150 аспрів на місяць². Крім зарплатні їм виплачувалося одноразове пожертвування у вигляді 300 аспрів³.

Поліцейський пристав стежив за громадським порядком у місті і мав у своєму розпорядженні трьох військовослужбовців, які за свою роботу отримували по 45 аспрів на місяць⁴. Як правило, під час воєнних дій, вони переходили до складу оборони фортеці⁵.

Є підстави вважати, що до складу музикантів нічної варти Чембало, крім двох трубачів, входив також Juannixius Nacharatus – осліплений барабанщик⁶ у ході грецького повстання в 1433 р⁷. На користь його приналежності свідчить перелік музикантів-сторожів Солдайї в Статуті 1449 р. серед яких, крім двох трубачів, вказаний сторож з «турецьким барабаном»⁸. О. Джанов та І. Кузьмінський припускають, що незважаючи на сліпоту Juannixius Nacharatus продовжив виконувати свої обов'язки сторожа через що і отримував пристойну пенсію⁹ у розмірі 150 аспрів¹⁰. Однак це навряд чи могло бути дійсністю. В такому разі його б згадали не серед пенсіонерів а в числі вартових або хоча б додали посаду барабанщика до переліку сорока стрільців. Навіть якщо не брати до уваги формальності, навряд чи до числа «надійних солдатів» генуезці

¹ Там само. С. 785–786, 791.

² Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 785.

³ Там само. С. 790.

⁴ Там само. С. 787.

⁵ Кузь А. И. О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в... С. 87.

⁶ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... 787, 833.

⁷ Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande... P. 136.

⁸ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 772.

⁹ Джанов О. В. Кузьмінський І. Нічні сражники-музиканти торгових факторій генуезців у Кафі, Солдайї та Чембало... С. 52–53.

¹⁰ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 787.

зарахували б сліпого барабанщика. Попри його ймовірний професіоналізм, від пильності вартових залежала безпека фортеці.

Щодо цирульника в складі сорока стрільців варто уточнити, що крім перукарської справи середньовічні цирульники володіли хірургічним ремеслом. За своїм статусом вони не вважалися повноцінними лікарями, але на відміну від випускників медичних університетів вміли успішно проводити нескладні хірургічні операції, лікувати рани, переломи кінцівок, загоювати опіки різних ступеней та видаляти зуби. Юридичне відокремлення хірургії від перукарства відбулося не раніше початку XVII ст¹.

Крім вищезгаданих службовців, у фортеці Чембало, в церкві св. Миколая передбачалася наявність одного підкоменданта зі служителем старше 20 років. Обидва вони отримували платню із скарбниці громади у розмірі 500 аспрів на місяць², майже вдвічі більше ніж підкоменданти Солдайї, які отримували лише по 300 аспрів³. Таку помітну різницю виплат за однакові посади можна пояснити тим, що в них могли відрізнятись кількість та особливості їх посадових обов'язків.

У розпорядженні підкоменданта Чембало, крім служителя, було сім солдатів, які зобов'язувалися виконувати вартову службу у згаданій фортеці і не могли відлучитися з неї інакше, як тільки по два. Після відлучення двох, ніхто не мав права вийти до їх повернення. Цими солдатами, не могли бути невольники чи вільновідпущеники, вони повинні були мати зброю та арбалети і беззаперечно підкорятися вказівкам свого коменданта. Вони отримували платню кожен по 200 аспрів на місяць⁴, ця сума набагато вища від заробітної платні інших найманців. Стільки ж виплачували солдатам, що служили в фортеці св. Іллі в Солдайї⁵, що може говорити про важливість цих фортець для Генуезької Газарії. Комендант

¹ Кузь А. И. «Doctoris medicinae» на службе в генуэзской Каффе (1453–1475 гг.)... С. 69, 77–78.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 786.

³ Там само. С. 770–771.

⁴ Там само. С. 786.

⁵ Там само. С. 770–771.

не міг виходити разом із солдатами, не міг продавати їм вина та інших речей вроздріб чи в борг, під побоюванням втратити в якості покарання продану таким чином річ¹.

Статутом 1449 р. виокремлюється посада пушкаря з заробітною платнею в розмірі 100 аспрів на місяць². В інших генуезьких фортецях Північного Причорномор'я пушкарі навіть не згадуються. Це могло б говорити про те, що колонія Чембало була на стільки важливим форпостом Генуезької Газарії, що мала на озброєнні пушки, яких не було більше в жодній колонії, однак це не зовсім так. Іспанський мандрівник Перо Тафур під час своїх подорожей в першій половині XV ст. навідався до Кафи і серед його спостережень є також свідчення про її оборону. Особливо цінним для нас є саме опис озброєння. Він вказує, що фортеця оснащена великими арбалетами (*grant ballesteria*), бомбардами (*bombardas*), гарматами (*truenos*), спінгардами (*espingardas*), кулевринами (*culebrinas*) та усілякою іншою оборонною артилерією³. Тож, чому в Статуті 1449 р. нічого не сказано про пушкарів Кафи нині можемо тільки здогадуватися. Вочевидь, попри те, що Кафа володіла значним артилерійським арсеналом, вона не потребувала утримання на постійній основі пушкарів, адже це доволі витратно, а в разі настання кризової ситуації могла дочекатися прибуття необхідних спеціалістів з Генуї⁴.

Найбільш поширеним типом гармат XIV–XV ст. були бомбарди⁵. Очевидно, саме їх мав обслуговувати пушкар в Чембало⁶. Присутність невеликих бомбард підтверджується численними археологічними знахідками кам'яних та залізних ядер, підходящих за калібром, в тому числі зі слідами кіптяви⁷.

¹ Там само. С. 786.

² Там само. С. 788.

³ Tafur P. *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439)*... P. 162–163.

⁴ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты... С. 239.

⁵ Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв... С. 73.

⁶ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 788.

⁷ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 25; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 21; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005

Ймовірно, генуезці залишили цей тип озброєння після подій 1434 р., коли вогнем з корабельної бомбарди вдалося завдати значних руйнувань оборонним стінам фортеці¹. Наявність на постійній основі спеціаліста, здатного підтримувати артилерію в бойовій готовності могло виступати гарантією того, що теодорити, які на власні очі бачили ефективність цієї зброї не наважаться навіть спробувати повторити свій напад.

В Статуті 1449 р. неодноразово наголошується, що у військовослужбовців має бути своє озброєння (*armis*), однак які саме види зброї мають на увазі, не вказано². З'ясувати це питання можемо завдяки результатам археологічних досліджень на території фортеці Чембало.

Досить поширеними знахідками є невеликі кулеподібні камені³, підходящі за розміром та формою аби бути снарядами для праці – стародавньої ручної металеві зброї. Праця складалася з петлі, з потовщенням посередині, в яке поміщалося кам'яне або свинцеве ядро чи куля. Для метання снарядів пращик швидко розкручував пращу декілька разів і у потрібний момент відпускав з рук один кінець петлі. В більш удосконаленій версії праці петля кріпилася до палиці. Дальність такого озброєння в руках професіонала сягала близько 120–160 кроків, що дозволяло пращикам доповнювати ряди оборони лучників та арбалетчиків

г... С. 32, 51; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыщ В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 47, 54.; Адаксина С. Б., Мыщ В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 105; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыщ В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 31–32, 41, 64–72.

¹ Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в. ... С. 116-117.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 785, 787.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыщ В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г... С. 46; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыщ В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 33; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыщ В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 46; Адаксина С. Б., Мыщ В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 74, 81, 90, 95, 101; Адаксина С. Б., Мыщ В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 100; Адаксина С. Б., Мыщ В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 74, 91; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году... С. 73; Дьячков С. В. Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало... С. 243. Дьячков С. В. О «камнях-пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 85–86.

в ході бойових дій¹. Як і в давнину, середньовічні пращники використовували сферичні або еліпсоподібні «кулі» з каменю, глини або свинцю. Звичайно, що не всі знайдені невеликі кулеподібні камені призначалися для пращ, їх могли також використовувати для сарбаканів, балестр, баліст або бомбард². А в контексті особистого озброєння солдата³, вимоги обов'язкового володіння такою досить примітивною зброєю видається малоймовірним.

Ще один вид метальної ручної зброї, який мав місце в озброєнні воїнів Чембало був дротик – спис з коротким легким дерев'яним держакком, особливо ефективний у випадку ближнього бою⁴. Наразі, археологічні дані не дозволяють стверджувати, що дротики користувалися популярністю в Чембало, адже знахідки бодай їх фрагментів вкрай малочисельні⁵.

Не рідкісними знахідками на території фортеці є наконечники стріл⁶. Вони відрізняються за розмірами і формою, однак встановити які з них були випущені саме генуезькими луками поки неможливо, адже Чембало неодноразово зазнавала інтервенцій з боку теодоритів, татар, турків та навіть генуезців⁷.

¹ Бехайм В. Энциклопедия оружия... С. 277–279.

² Дьячков С. В. О «камях-пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 85–86.

³ Устав для генуэзских колоний... С. 785, 787.

⁴ Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 210.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 29; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 32; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 12; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году... С. 32.

⁶ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 31; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г... 25, 53; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 9–10, 14, 40, 44; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 15, 25, 46, 53; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 22, 25, 64, 71, 73, 78, 83; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г... С. 8, 20, 43, 51; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 100, 106; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 18, 26, 77 – 79; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году... С. 32, 76; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году. С. 28–32, 47, 58, 85, 128, 213–217.

⁷ Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 210.

Враховуючи досить просту та дешеву конструкцію лука¹, цілком ймовірно, що від солдат гарнізону вимагали в обов'язковому порядку вміти користуватися та володіти особистим луком, який був досить ефективним в бою. До того ж, навички прицільної стрільби з лука могли би бути безсумнівним плюсом для майбутнього арбалетника.

Археологічно підтверджується використання солдатами арбалетів, яких згідно з Статутом 1449 р. у кожного мало бути по дві одиниці². Арбалетники носили з собою 12 стріл, котрими могли влучити точно в ціль з відстані 200 кроків. Конструкція арбалету складається з ложа, лука, тятиви, натяжного та спускового механізмів³. Наконечники арбалетних стріл – болти, певно, є одними з найчисельніших знайдених елементів зброї⁴. Зустрічаються також і фрагменти самих арбалетів, переважно у вигляді деталей спускового механізму⁵. Сам арбалет звісно уступав луку в швидкості, адже в той час як арбалетник випускав дві стріли за одну хвилину, лучник встигав випустити сім. Однак цей недолік

¹ Бехайм В. Энциклопедия оружия... С. 280–282.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 785-786.

³ Бехайм В. Энциклопедия оружия... С. 289.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 25; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 24–29; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г... С. 18, 53–55; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 9–14, 27–33, 40–50; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 10, 33; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г. С. 18, 34, 53–55; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг. С. 12–40, 63–91; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г... С. 8, 20, 31, 33, 52; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 27, 99–109; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... 10, 22, 46, 76, 78, 90, 100, 103; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году. С. 13, 27, 32, 34, 56, 58, 62, 74–75; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 28–32, 84, 128, 213–214; Дьячков С. В. Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 354.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 26, 31; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг. С. 12; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 23, 28.

повністю компенсували потужність та точність стрільби першого. До того ж, в XIV–XV ст. генуезці вважалися найвправнішими арбалетниками¹, тож не дивно, що саме арбалет став основним озброєнням генуезьких гарнізонів.

Найбільш поширеним видом метальної зброї прицільної дії в середньовіччі були балісти². Певно саме їх Перо Тафур назвав «великими арбалетами» (*grant ballesteria*)³. Фактично це був великий лук, який складався з дерев'яного жолоба та тятиви, яка запускала кулеподібні снаряди. Основним призначенням баліст була протидія противнику під час облоги. Під час розкопок на території Чембало в різні роки виявлено значну кількість кам'яних ядер, які за розміром, формою, а також відсутністю слідів кіптяви підходили саме для цього виду зброї⁴.

Дані розкопок свідчать про те, що для захисту фортеці Чембало генуезці використовували потужні металеві пристрої трєбуше як засіб активної оборони. Одна з таких машин була встановлена на північному схилі гори Кастрон для боротьби з ворожими кораблями, тим самим перешкоджала їхньому ймовірному проникненню в бухту. Враховуючи факт існування в порту Чембало верфі, на якій будувалися нави, фортеця мала технологічний потенціал аби самостійно забезпечити виготовлення метальної артилерії таких значних розмірів. До того ж, не виникало проблем з постачанням матеріалів для створення снарядів, адже існування каменоломні забезпечувало виготовлення необхідних ядер⁵.

¹ Бехайм В. *Энциклопедия оружия...* С. 288–289.

² Дьячков С. В. *О метательном оружии гарнизона генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.)...* С. 212.

³ Tafur P. *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439)...* P. 162.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г...* С. 21–22, 47, 54; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г...* С. 13; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г...* С. 47; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг...* С. 10; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 году...* С. 85, 153; Адаксина С. Б. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году...* С. 33; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году...* С. 13, 29, 32, 52, 71–72; Дьячков С. В. *О метательном оружии гарнизона генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.)...* С. 212–213.

⁵ Дьячков С. В. *О метательном оружии гарнизона генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.)...* С. 213–215.

Враховуючи невелику кількість осіб відповідальних за захист фортеці та їх озброєння, переважно великої дальності, можемо зробити висновок, що генуезці у своїй обороні керувалися стратегією, яка опиралася здебільшого на пильність дозорних. Своєчасно помітивши небезпеку, фортеця замикалася і успішно переживала облогу за міцними стінами та наявністю спеціально підготовленої для таких випадків провізії. Чембало мала запаси їжі та води, достатню кількість зброї та людей, які вміють нею користуватися та зможуть відбити можливі атаки з моря чи суші. При цьому генуезці не витрачали зайвих ресурсів на утримання постійної великої армії. За потреби, з Генуї або навіть з сусідніх колоній надходила необхідна допомога.

Однак, така стратегія в історії Чембало тричі виявилася провальною. Вперше в 1423 р., коли укріплення фортеці ще не були розраховані на напад з суші, вдруге в 1433 р., коли вороги вдалися до союзу з місцевими, здійснили повстання і таким чином вдарили з середини і востаннє, коли в 1475 р. прибув потужний османський флот. До цього ряду поразок фортеці можна було б додати крах її стін під час штурму Карла Ломелліні, однак ми розглядаємо стратегію саме Генуї. Як теодорити вибудували систему оборони фортеці Чембало за рік її володінням нам невідомо, а отже і порівняти, яка була більш ефективною ми не можемо.

Отже, вища військово-адміністративна та судова влада належала консулу Чембало. Його діяльність регламентувалася Статутами для генуезьких колоній у Чорному морі. Після завершення терміну служби він проходив детальну перевірку спеціальним слідчим комітетом синдиками Кафи. Особлива увага приділялася запобіганню корупції, яка вочевидь була поширеною. На службі в сенаті перебували нотарій та перекладач.

Оборону фортеці забезпечували чотири оргузія та сорок солдатів, до числа яких входили служитель коменданта, підкомендант, шість солдатів Нижньої Фортеці, поліцейський пристав, два трубачі і цирульник. Озброєння гарнізону складалося з пращ, дротиків, луків, арбалетів, баліст, требюше та бомбард.

РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖИТЕЛІВ ЧЕМБАЛО

Повсякденне життя мешканців Чембало умовно можна поділити на дві основні складові: оточуюче середовище та їх безпосередня діяльність.

До першої слід віднести місто чи поселення, в якому вони живуть, комунікативні компоненти його інфраструктури, різноманітність культурних та цивілізаційних впливів як наслідок неоднорідного етноконфесійного співмешкання в межах одного консульства.

До другої складової відносяться щоденні заняття, які становлять основну рутину життя. Це місце роботи або рід заняття, яке приносить дохід для забезпечення життєдіяльності, харчування та дозвілля.

Такий поділ дозволить розглянути повсякденне життя мешканців консульства Чембало з точки зору комплексної взаємодії між жителями та їх навколишнім середовищем.

3.1. Консульство Чембало як середовище існування

За час існування колонії (30–40 рр. XIV ст. – 1475 р.) було створено місто зовнішня лінія оборони якого прикривала територію понад 3 га. Зовнішній вигляд міста поєднував латинські, греко-візантійські і золотоординські риси. Латинські проявлялися переважно у будівництві фортифікаційних споруд, місцеві ж – греко-візантійські, та золотоординські відобразились у зведенні культових, житлових і господарських будівель¹.

Міська забудова, зважаючи на крутість північно-східного схилу гори Кастрон, що сягала місцями до 30 градусів, розташовувалася на штучних терасах, вимощених переважно з бутового каменю². Середній інтервал між

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 6.

² Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Исследования крепости Чембало в 2015 году... С. 351.

терасами становив близько 5,4 м¹. На готових, відносно пласких та рівних, майданчиках придатних для подальшого будівництва зводилися житлові будинки, господарські приміщення, культові споруди та дороги між ними, формуючи великі та малі вулички². Враховуючи складний рельєф схилу, скельна поверхня подекуди має сліди спеціальних горизонтальних та вертикальних підрубок, на які встановлювали стіни³.

Розташовані на терасах будинки відокремлювалися невеличкими вуличками завширшки близько 1,5 м. Така досить вузька ширина вулиць була характерною і для інших середньовічних міст Криму⁴. Провулки між будинками дозволяли не лише пересуватися між будівлями, а й підходити до оборонної стіни. Між куртиною та міською забудовою залишався вільний простір, однак, він не був рівномірним по всій довжині. Його розмір коливався в межах від 0,80 до 1,20–1,40 м, відповідно до напрямку стін будівель, розташованих усередині фортеці⁵.

Як показали археологічні дослідження, простір між стіною фортеці та внутрішньою забудовою, протягом відносно тривалого часу з 20–30-х рр. XV по 70-і рр. XVIII ст. використовувався для скидання побутових відходів у вигляді харчових залишків (кісток тварин, риби чи стулок молюсків) і побутових предметів, що вийшли з ужитку (битого керамічного посуду, виробів з кістки, бронзи та заліза). Однак, сміття не концентрувалося в певному місці, а періодично змивалося водою, оскільки простір між кладками міських будівель і куртиною слугував додатково ще й зливом. Більш ранні артефакти XIII–XIV ст.,

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 59–60.

² Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Исследования крепости Чембало в 2015 году... С. 351.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 51.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 45.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 51–52.

які зустрічаються на місцях розкопок. вказують на обжитість цієї території в цей час¹.

Подібний вільний і не підлаштований до загального напрямку куртини характер забудови всередині фортеці можна пояснити як прагненням економного використання захищеного фортифікаційними спорудами простору, та і різночасністю її створення. Такого висновку дозволяють дійти результати археологічних досліджень, проведених на цій ділянці території Чембало. Судячи з усього, виявлена міська забудова на північно-західному схилі г. Кастрон сформувалася в 20–30-х рр. XIV ст. Це підтверджується поодинокими знахідками археологічних артефактів X–XIII ст. у вигляді фрагментів кераміки, хрестів, монет тощо, тоді як предмети XIV ст. представлені керамічними виробами, монетами, арбалетними болтами тощо зустрічаються повсюдно і корелюються між собою в одночасних культурних напластуваннях².

В деяких будинках зустрічаються індивідуальні системи опалення. Один із таких видів опалення складався з вогнища, від витяжки якого був прокладений повітрязабірний канал, який в свою чергу проходив вздовж стін³. Характерним для золотоординської частини населення був обігрів з використанням одного чи кількох тандирів та опалювальної системи типу канів зі спеціально обладнаними суфами⁴.

В місті існувала досить розвинена система водопроводів та водостоків. Забезпечення фортеці водопостачанням та каналізацією безумовно сприяло покращенню повсякденного життя місцевих з точки зору відносно високого рівня благоустрою міста, однак в першу чергу це підвищувало ефективність

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 59–60.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 50.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 59.

⁴ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 53.

обороздатності фортифікацій¹. Тож не дивно, що найранніші свідчення про будівництво водопроводу в Чембало відносяться до 1386–1388 рр., коли консулами Джорджо Спінола (1386–1387 рр.) та Джованні Подіо (1387–1388 рр.) було зведено новий замок св. Миколая та завершено прокладання до нього водопроводу².

До міста вода надходила з джерела верхів'їв балки Кефало Врісі по керамічним трубам, прокладених вздовж її схилів. Завдяки тому, що джерело знаходилося значно вище рівня фортеці в трубах вистачало тиску для подачі води до водозбірних цистерн на горі Кастрон³.

Деякі цистерни, як наприклад у вежі №6, не забезпечували водою місто, а використовувалися, для потреб флоту⁴ чи виконували функції збереження стратегічного запасу води для адміністрації як цистерна в нижньому ярусі донжона консульського замку⁵. До системи міського водопостачання входила добре захищена вежа № 5, розташована між припортовим районом та консульським замком. Відомо також про цистерну, яка розміщувалися в ще одному фортифікаційному об'єкті – донжоні цитаделі⁶.

В фортеці функціонувала також каналізаційна система. До прикладу, вздовж стіни вежі №8 було виявлено канал водостоку в кам'яному жолобі, який виводив брудну воду за межі консульського замку. До того ж, з зовнішньої сторони східного куту вежі було споруджено ватерклозет зі зливом та сифоном⁷.

Крім міста, оточеного фортецею, до складу консульства Чембало входили також неукріплене передмістя та навколишні поселення.

¹ Столяренко Е. Н. Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV–XV вв... С. 91.

² Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 787.

³ Столяренко Е. Н. Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 356.

⁴ Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв... С. 15–16.

⁵ Столяренко Е. Н. Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV–XV вв... С. 91.

⁶ Дьячков С. В. Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.)... С. 350–354.

⁷ Дьячков С. В. Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000–2005 гг. С. 224.

Про це нам дозволяють стверджувати свідчення Статуту 1449 р. Серед переліку правил для консула зустрічається табу на покупку чи продаж товарів не за ринковою ціною у «жителів Чембало та казалій» (*hominibus Cimbali et cazalium*)¹. Ще однією згадкою на користь існування підконтрольних селищ слугує вказівка про податок на продаж вина «в Чембало та в межах Чембало» (*in dicto loco Cimbali et intra confines loci Cimbali*)².

Існування неукріпленого передмістя підтверджується і археологічно. Згідно з результатами проведених розвідок, воно розташовувалося на східному березі бухти та займало площу 2,8 га³.

Достеменно не відомо коли саме і в якому обсязі генуезці вперше приєднали навколишні поселення, адже нині відомі наративні джерела не містять цієї інформації. Проте, існують дещо пізніші свідчення, які дозволяють відтворити приблизні межі консульства.

У договорі з татарами від 1380 р. одним із зобов'язань татарської сторони була передача генуезцям Готії від Чембало до Солдайї з казаліями, землями, водами і людьми. До того ж, в першому документі наголошено, що люди, які проживали на цих землях були саме християнами⁴. Така характеристика місцевих за конфесійною приналежністю дає підстави стверджувати, що поселення були сформовані задовго до приходу генуезців, у більш ранній візантійський період. Однак, в обох документах Чембало фігурує скоріше як географічний орієнтир для означення територій, які переходять в управління комуною Кафи. Про те, які поселення перейшли саме до складу консульства Чембало не йшлося.

Враховуючи, той факт, що на місці латинського міста Чембало було грецьке під назвою Сьумболон, очевидно, що його сформоване візантійське

¹ Устав для генуезских колоний в Черном море... С. 784.

² Там само. С. 794.

³ Бочаров С. Г. Археология генуезской газарии XIII–XV вв. определение термина и научное содержание... С. 39.

⁴ Джанов О. В. Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст... С. 105, 117.

передмістя теж вже існувало та водночас з містом перейшло під контроль генуезців близько 30–40-х рр. XIV ст.

У зв'язку з тим, що горожан Чембало необхідно було забезпечувати значною кількістю продуктів сільського господарства С. Г. Бочаров припускає, що розмір його сільських околиць мав бути значним та складатися з мінімум десяти поселень, а їх приєднання могло бути як одномоментним так і тривалим – з 1344 по 1357 рр¹. В остаточному вигляді на думку дослідника підконтрольні консульству Чембало території простягалися на 30 км з північного-заходу на південний-схід від Севастопольської бухти до мису Сарич та на 12–16 км углуб півострову². Певно, за умовами мирної угоди 1441 р., після війни з князівством Теодоро в 1433–1434 рр. території Гераклійського півострова були передані грекам³. Досить точно нові межі консульства станом на 1449 р. окреслені в Статуті. Згідно з ним крайньою північною точкою був Херсонеський маяк, а південною – Кантон⁴. В таких кордонах Чембало проіснувало до захоплення Генуезької Газарії османами в 1475 р⁵.

Встановити етнічний склад населення міста Чембало та підконтрольних йому територій дозволяють як писемні так і речові джерела.

В татаро-генуезьких договорах 1380–1381 рр. вказано, що території від Чембало до Солдайї передаються до складу Генуезької Газарії разом з людьми, які там проживають. Однак, в першому документі наголошується, що люди, які проживали на цих землях були саме християнами, а в другому цього уточнення вже немає⁶. Звісно, на цьому можна не акцентувати уваги, адже можливо це вже було прописано в минулому договорі і не потребувало повторення або просто

¹ Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуезской Газарии XIV–XV вв. Консульство Чембальское... С.206–208.

² Там само. С. 216.

³ Бочаров С. Г. Историческая география Генуезской Газарии. Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве... С. 265.

⁴ Устав для генуезских колоний в Черном море... С. 791–793.

⁵ Дьячков С. В. Генуезская крепость Чембало в османской Балаклаве: свидетельства очевидцев XVI–XVII вв... С. 121.

⁶ Джанов О. В. Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст... С. 105, 117.

вже не мало значення. Не виключення і те, що могла статися звичайна помилка. Проте, можемо висунути деякі гіпотези з цього приводу.

Ймовірно, спершу в 1380 р. малося на увазі, що в генуезьке володіння передаються землі разом з християнами, але татари, проживаючі, на цих територіях залишаються поза межами латинської юрисдикції. В 1381 р. додатково до вищеназваних земель зі складу ханства передали ще три казалиї і прибрали уточнення про християн, адже на цей вже мали на увазі усе населення цих територій, включно з татарами. Можливо також, що в 1380 р. з якихось причин татари просто або не проживали на цих територіях, або становили абсолютну меншість по відношенню до християн, тому і де-факто, і де-юре землі передали з саме християнським населенням. Крім того, тамтешні татари могли вже сповідувати православ'я. В такому разі, конфесійне уточнення в 1380 р. стосувалося християн греків, і православних татар, а в 1381 р. потреби в такому уточненні вже не було.

Про проживання татар в генуезьких містах-колоніях свідчить ще одна домовленість договорів 1380 та 1381 рр., згідно з якою в Кафу могли приходити тітами (уповноважені особи) для суду над підданими хана, які «приходять і йдуть». В свою чергу консул мав судити усіх хто «живе в межах кордонів Кафи», незалежно від їх походження¹. Очевидно, якийсь час існував поділ татар, на тих, які проживали в генуезьких колоніях тимчасово і на тих, хто мешкав на постійній основі. Або ж, малося на увазі, що всі татари, враховуючи їх кочівний спосіб життя, були тими хто «приходять і йдуть», а консул Кафи мав судити усіх «нетатар» вже незалежно від походження, тобто генуезців, греків чи наприклад вірмен.

Проживання татар на території міста Чембало підтверджується і археологічними джерелами. Для всіх нині досліджених житлових приміщень

¹ Джанов О. В. Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст... С. 105, 75–77, 116–117.

періоду 20–30-і рр. XIV – 20–30-і рр. XV ст. характерне використання тандирів¹ та опалювальної системи типу канів зі спеціально обладнаними для обігріву в холодну пору – суфами. Датувати дозволяють знайдені монети від часу правління хана Узбека (1313–1342 рр.) до періоду підпорядкування Генуї герцогу Філіппо Марія Вісконі (1423–1435 рр.)². Досить різноманітними є і знахідки художньої поливної кераміки зокрема з економічних центрів Золотої Орди³. Після 20–30-х рр. XV ст. всі тандири засипаються, проводиться нівелірування підлог приміщень, будинки займає населення з іншою побутовою культурою. Дане спостереження дозволило дослідникам висунути припущення, що в цей час відбулося одноразове виселення з цієї території населення, що мешкало тут раніше – носіїв золотоординської міської культури⁴.

Причин такого акту виселення могло бути дві. Перша причина: завершення у другій половині 20 – початку 30-х років. XV ст. (до 1432 р.) будівництва фортифікаційних споруд зовнішнього периметра Чембало. Перебування на

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 19; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 35–41; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 23–24; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 14, 40–41, 51.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 13, 18–29; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 14, 17, 22, 25–33, 50–51; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г... С. 8, 10; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г... С. 18, 32. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 26, 33, 42, 46, 53, 56, 104–110; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г... С. 18, 21; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 22, 26–27, 35–37, 41; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 10, 20–21, 29–30; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г... С. 21; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 году... С. 13–15, 20–21, 52–61; Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году... С. 29, 37, 77–79; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 12, 32, 86–90.

³ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Золотоординские компоненты в культуре генуэзского города Чембало (Балаклавы) XIV–XV вв... С. 206.

⁴ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 52–53.

захищеній усередині міської території підданих золотоординського хана могло викликати напругу та відчуття небезпеки серед місцевого переважно християнського населення. До того ж, захистившись надійними мурами, генуезцям більше не страшно було викликати гнів татарських правителів і потреба уживатися на одній території з золотоординцями зникла. Друга причина це загострення збройного протистояння генуезців та татар. Найімовірнішою датою цих змін можна вважати 1433–1434 рр. – час збройного конфлікту між генуезцями та князем Теодоро Олексієм I, на боці якого виступив намісник золотоординського Солхату¹.

Німецький мандрівник Йоганнес Шільтбергер, відвідавши Кафу – адміністративний центр Генуезької Газарії в першій половині XV ст., описує, що її населяють «християнські римляни, греки, вірмени та сирійці»². Про проживання представників різних християнських спільнот в Чембало свідчать і археологічні дані, згідно з якими, на території Чембало археологічно зафіксовано п'ять християнських храмів, до числа яких входять православна і вірменська церкви³.

Протягом XIV–XV ст. співвідношення латинян та інших християн постійно змінювалося в залежності від політичної та економічної ситуації. З другої половини XV ст. у зв'язку з завоюванням Константинополя османами, поступовим унеможливленням ведення міжнародної торгівлі та загостренням внутрішніх проблем⁴ розпочалася масова хвиля еміграції з берегів Кримського півострову, внаслідок чого, генуезці почали складати абсолютну меншість населення⁵. 1475 р., коли турки захопили Кафу, в місті з населенням близько семидесяти тисяч нараховувалося лише дві тисячі генуезців⁶.

¹ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 51.

² Reisen des Johannes Schiltberger aus Munchen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427... S. 106.

³ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV–XV вв... С. 86.

⁴ Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare... P. 682.

⁵ Кузь А. И. «Doctoris medicinae» на службе в генуезской Каффе (1453–1475 гг.)... С. 71.

⁶ Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв. С. 180.

Однак серед строкатого за своїм етнічним та конфесійним складом населення домінували все-таки православні греки. Християнським населенням узбережжя від Чембало до Солдайї, про яке згадується в татаро-генуезькому договорі 1380 р¹., враховуючи тривалий період візантійського панування в регіоні, були саме греки. Ця громада відігравала значну роль не тільки в економічному та політичному житті міста, а й у його сільських околицях, для яких Чембало слугувало адміністративним центром.

3.2. Повсякденне життя мешканців Чембало

У другій половині – кінці XIV ст. у письмових джерелах Чембало постає не лише як найважливіший стратегічний пункт Газарії, а й як значна за товарообігом факторія². На ринку Чембало місцевими продавалися шкіри, льон, сіль, риба, зерно, вино, фрукти, овочі, які доставляли із навколишніх селищ. До того ж татарами постачалися раби, а латинянами – імпортований європейський текстиль³.

Факторія Чембало була одним із найважливіших торговельних центрів Північного Причорномор'я, в якому перетиналися міжнародні торговельні шляхи, що в свою чергу стимулювало розвиток зокрема й місцевого ринку. Промовисте свідчення тому – численні нумізматичні знахідки під час археологічних розкопок, представлені в основному номіналами VI–XVII ст., карбованими різноманітними європейськими та азіатськими державами⁴. Досить

¹ Джанов О. В. Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст... С. 105.

² Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г... С. 78.

³ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV–XV вв... С. 86.

⁴ Адаксина С. Б., Мыц В.Л. Формирование малых городов Генуезской Газарии... С. 17.

чисельними є також знахідки імпортованих керамічних виробів з Китаю, Османської імперії та Арагонського королівства¹.

Згідно зі Статутом 1449 р. консулу Чембало дозволялося купувати або брати у жителів Чембало та навколишніх сіл хліб, вино або дрова виключно за ринковою і справедливою ціною, запропонованою продавцями, інакше консул отримував покарання у вигляді великого штрафу. Суворо заборонялося також продавати будь-що солдатам, оргузіям та іншим особам, які перебували на утриманні громади, самому або через посередників, під страхом позбавлення грошей, отриманих за проданий товар і неможливості подавати скаргу. Третя частина конфіскованих коштів традиційно належала обвинувачеві².

За веденням комерційної діяльності слідкував торговельний пристав. Він стягував плату з людей будь-якого стану, які продавали харчові запаси в Чембало. Власники крамниць або магазинів для постійного продажу виплачували приставу кожні три місяці по 1 аспру. Також ті, хто продавали вино, зобов'язувалися платити згаданому приставу по 1 аспру з кожного відра³.

Для справедливого зважування та вимірювання товарів, пристав мав при собі ваги та міри, виготовлені за зразком тих, що використовувалися в Кафі. Продавці, які торгували на вагу, мали міри та залізні гирі, звірені з тими, що знаходилися у пристава. Якщо під час перевірки їх не було виявлено на місці передбачався штраф у розмірі 15 аспрів, на користь пристава. Кожні три місяці пристав зобов'язувався оглядати ваги та міри продавців, які торгували в Чембало. У разі невиконання своїх обов'язків торговельний пристав сплачував кафському казначейству штраф у розмірі 100 аспрів⁴.

У разі, якщо торговельний пристав звертався до консула Чембало аби розібратися з якоюсь проблемною ситуацією, останній зобов'язувався вирішити

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Исследования крепости Чембало в 2015 году... С. 367.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 784.

³ Там само. С. 793–794.

⁴ Там само. С. 794.

справу коротким судом, без розголосу і звичних формальностей, під побоюванням зазнати суду Синдиків і отримати покарання у вигляді штрафу¹.

Кожен громадянин Чембало незалежно від звання та соціального статусу, мав право купувати самостійно або через інших маєтки, речі, товари та людей з повною свободою і без будь-яких утисків з боку консула. Якщо ж консул втручався у процес купівлі-продажу, то піддавався штрафу у розмірі 5 соннів за кожного і щоразу², а це приблизно 1000 аспрів.

Показово, що серед об'єктів торгівлі згадані також і люди, очевидно, що у місті активно велася торгівля рабами, адже за свідченням Статуту 1449 р. таким видом підприємницької діяльності міг займатися будь-хто з жителів. Нарівні з іншими комерційними сферами італійців работоргівля почала свій розвиток в Північному Причорномор'ї з 60-х рр. XIII ст. – з моменту заснування першої генуезької факторії – Кафи³. Іспанський мандрівник Перо Тафур, навідавшись до Кафи в 30-х рр. XV ст., крім детального опису оборони фортеці, відмітив, що тут «продається більше рабів і рибинь ніж будь-де в світі»⁴. В XIV–XV ст. експорт рабів з Північного Причорномор'я становив на рік від 1 до 3 тисяч осіб. На невільничі ринки Генуезької Газарії звозилися черкеси, абхазці, грузини, болгары, українці та росіяни, однак серед невільників в XIV ст. етнічно переважали ординці. Їх частка в порівнянні з усіма іншими рабами становила 80%⁵. До того ж, станом на 30-х рр. XV ст. татари коштували на третину дорожче від усіх інших народностей. Перо Тафур пояснює їх цінність тим, що вони ніколи не зраджують своїх панів⁶.

Є підстави вважати, що особливе місце серед промислів Чембало займала риболовля, адже саме цій галузі Статут приділяє значну увагу. Рибалки Чембало

¹ Там само. С. 795.

² Там само. С. 795–796.

³ Карпов С. П. Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. (преимущественно по данным массарий Каффы)... С. 139

⁴ Tafur P. Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439)... P. 162.

⁵ Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму... С. 17.

⁶ Tafur P. Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439)... P. 162.

зобов'язувалися віддавати торговому приставу десяту частину свого улову спійманого в зазначених Статутом місцях – між Херсонеським маяком і Чембало і між Кантоном і Чембало¹, тобто в кордонах консульства. Якщо рибалки зловили рибу деінде поза вищевказаними межами, всі вони піддавалися сплаті будь-яких коштів, лише у випадках, коли привозили рибу продаж у Чембальську пристань. Половину спійманої риби рибалки мали продавати на базарі, на березі моря. В разі порушення цієї умови накладався штраф у розмірі 25 аспрів разом із втратою всього улову².

В обов'язки торгового приставу входив також збір від кожної барки рибалок, які займалися ловом камбали, за кожен раз по дві камбали, з яких одна належала йому, а інша консулу. З рибалок, що спіймали неводом дрібну рибу або якимось чином дельфінів, пристав не міг нічого вимагати³. Купувати у рибалок рибу для продажу йому заборонялося. За невиконання обов'язків або зловживанням своїм становищем торговий пристав сплачував кафському казначейству щоразу по 100 аспрів. Третя частина традиційно належала обвинувачеві, а дві третини казначейству Кафи⁴.

Жителі міста та передмістя мали також досить широкий спектр варіантів працевлаштування, запропонований генуезькою адміністрацією.

Зважаючи на той факт, що на верфях Чембало виготовляли та ремонтували різноманітні судна, зокрема великі двопалубні нави⁵, особливе значення відігравали ремесла пов'язані з суднобудуванням. Хоч нині відомі писемні джерела не згадують, яких саме ремісників потребували місцеві верфі, до їх числа можемо віднести теслярів, ковалів, виробників залізних листів для обшивки корпусу суден – батифоліїв, шпарувальників, прядильників, ткачів,

¹ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 791–793.

² Там само. С. 792–793.

³ Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 792.

⁴ Там само. С. 793.

⁵ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV–XV вв... С. 86.

канатників, мулярів¹. До того ж, майстрам необхідні були вантажники та інша робоча сила для виконання нескладних механічних доручень.

Постійні будівництва, реставрації та удосконалення фортифікаційних, адміністративних та цивільних споруд породжували також попит на працівників-будівельників різного роду та рівня кваліфікації. До місця працевлаштування з акцентом на фізичну працю відноситься також місцева каменоломня, в якій добували та обробляли не тільки будівельні матеріали а й сировину для виготовлення снарядів різного калібру, зокрема для металевих машин типу требюше, які перебували на озброєнні фортеці.

До більш творчих видів заробітку слід віднести роботу гончарів, які виготовляли поливну кераміку. Про її місцеве виготовлення свідчить ряд археологічних знахідок. Крім величезної кількості фрагментів поливної кераміки, на території фортеці виявлені триножні підставки для розділення під час випалу глиняних виробів та заготовки посудин для їх майбутнього покриття глазур'ю. З середини XIV ст. до середини XV ст. у Чембало функціонувало декілька гончарних майстерень, які забезпечували продукцією місто та його найближчі поселення. Можливо вони існували не одночасно, але в такому разі їх об'єднувала спільна традиція виготовлення поливної кераміки. З середини XV ст. місцеве виробництво було витіснене дешевшою продукцією, що звело нанівець рентабельність самостійного виготовлення і спровокувало остаточний занепад гончарного ремесла в Чембало².

Основна частина населення сіл консульства Чембало складалася переважно з дрібних землевласників та вільних селян, які займалися хліборобством, виноробством, городництвом та скотарством³. Землі Північного Причорномор'я загалом були досить родючими аби успішно вести господарство, що підтверджують різноманітні письмові джерела.

¹ Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму... С. 17.

² Гинькут Н. В. Производство поливной керамики во второй половине XIV – середине XV вв. в крепости Чембало... С. 312 – 323

³ Загоровський С. О. Італійські колонії на Північному Причорномор'ю XIII–XV віків. С. 499.

Венеційський купець Йосафат Барбаро, відвідавши в середині XV ст. Тану відмітив, що населення її навколишніх місць розводило коней, овець, биків та великих двогорбих верблюрів¹. Ба більше, з середини XV ст., після ускладнення морської торгівлі внаслідок турецької експансії Константинополя, по нових та вже відомих сухопутних шляхах через Валахію, Трансильванію, Угорщину, Німеччину та Польщу в Італійські бойні постачали скот з Північного Причорномор'я².

Щодо землеробства Північного Причорномор'я, Йосафат Барбаро, у своїх записах зазначає, що: «земли там плодородны и приносят урожай пшеницы сам-пятьдесят – причем она высотой равна падуанской пшенице, – а урожай проса сам-сто. Иногда получают урожай настолько обильный, что оставляют его в степи»³.

Вже згаданий вище німецький мандрівник Йоганнес Шільтбергер, відвідавши Кафу в першій половині XV ст., відмітив, її як «місто хліба на Чорному морі»⁴.

Секретний архів Генуї зберіг декілька договорів, в яких йдеться про доставки зерна з Каффи до Генуї, що вкотре підтверджує гіпотезу про високу родючість ґрунтів генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї: «В Каффе он должен погрузить 4 000 мин [329 736 кг] зерна урожая текущего 1392 г. или прошлого, 1391 г... Договор предусматривает возможность доставки большего количества зерна – до 9 000 мин [741 906 кг], что равно максимальной грузоподъемности корабля» (13. 03. 1392)⁵, «Прокураторы обязуются от имени поручителя погрузить на наву от 4 000 до 5 000 мин зерна [от 329 736 до 412 170 кг] в течение ноября 1393 г. Порты погрузки: Матрега, Воспоро,

¹ Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в... С. 151.

² Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв... С. 188; Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в... С. 154.

³ Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в... С. 150.

⁴ Reisen des Johannes Schiltberger aus Munchen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427... S. 106.

⁵ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья... С. 9.

Кавалари, Кубатуба, Каффа, Чембало, Леффети» (26.03.1393)¹, «Договором предусматривается погрузка в Каффе и доставка непосредственно в Геную от 4 000 до 6 000 мин зерна [то 329 736 до 494 604 кг] урожая текущего года [1395 г.]» (07.06.1395)². Підсумовуючи ці дані, можна дійти висновку, що причорноморського врожаю вистачало не тільки на забезпечення провізією колонії, а й експорт до метрополії.

Однак, у випадках неврожаю, засухи або інших непередбачуваних обставин, які ставали причинами нестачі запасів провізії, Генуя не покидала своїх підлеглих напризволяще і неодноразово поставляла зерно в Кафу: «Предусматривается погрузка 4000–4500 мин [329736–370953 кг] зерна урожая 1393 г. на Сицилии. Зерно должно быть доставлено в Каффу и в течение трех дней по прибытии предъявлено консулу и массариям Каффы» (04.02.1394)³, «Желая помочь Каффе, испытывающей нехватку зерна, и зная, что Геную заботит отправка из Генуи в Каффу 8 000 мин [659464 кг] зерна» (20.03.1456)⁴.

Зважаючи на достатню кількість вирощеного зерна навіть для експорту, схоже, їжа рослинного походження, зокрема на основі злакових, мала місце в щоденному раціоні жителів Чембало.

На хлібному ринку розрізнялося три види зерна: «victualium» – зерно загалом, «biado» – «хлібні злаки» жито і пшениця, «frumento» – «дрібне зерно» просо, ячмінь, овес і гречка. Термін «victualium» в нотаріальних актах вживався як синонім «frumento», а в деяких документах включав всі основні види продовольства – від хліба і вина до солі та бобів. В приватноправових актах за якістю та вартістю диференціювалися «grani» – пшениця, «milii» – просо, «ordei» – жито⁵. В документах присвячених торговельним операціям зафіксовано принципову різницю між «новим» та «старим» зерном, останнє було дешевшим:

¹ Там само. С. 10.

² Там само. С. 11.

³ Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья... С. 10–11.

⁴ Там само. С. 55.

⁵ Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв... С. 108.

«В том случае, если зерно будет старого урожая (*cartalucum*), то суммы выплат понижаются...»¹.

У міжнародній торгівлі фігурувало зерно, а ось борошно і готовий хліб пропонувалися зазвичай на внутрішньому ринку. Основним продуктом, який готували з пшеничного та житнього борошна, був хліб, який був однією з життєвих основ християнської цивілізації, оскільки асоціювався з «тілом Христовим»². Випікали хліб здебільшого вдома, однак в місті існували також і пекарні³. До злаків, з яких пекли хліб, можна віднести пшеницю, жито, овес та ячмінь. Висівки вівса та ячменю входили до складу дешевшої, ніж пшеничне борошно, суміші, яка призначалася для випікання хліба. З пшона могли готувати хлібні коржі, а також різноманітні каші та юшки. Приготовлений із пшона хліб був грубою їжею і переважно його вживали представники бідних верств населення. У Європі їжа з проса вважалася «дикою» та «нездоровою». Гречку і рис, швидше за все, вживали у вигляді каш і юшок, адже в Європі в XV ст., рис вважався «їжею для бідних»⁴.

Генуезьке населення Чембало вочевидь притримувалося своїх кулінарних традицій, адаптувавши їх до місцевих умов та продуктів. Досить популярними в Генуї XIV–XV ст. були пласкі борошняні млинці з житнього борошна з додаванням води та оливкової олії (*focasse*). Борошно із пшениці використовувалося як для випікання хліба, так і для виготовлення різноманітних пирогів з овочевими начинками (*timballi*) або невеликих «вареників» (*ravioli*). До генуезьких страв належать також макарони (*spaghetti*), з твердих сортів пшениці, вирощування якої було поширеним у Північному Причорномор'ї⁵.

¹ Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья... С. 11.

² Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв... С. 107–108.

³ Hryszko R. *Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu...* S. 241.

⁴ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв... С. 123–125.

⁵ Hryszko R. *Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu...* S. 241–242.

Крім злакових, населенню генуезьких колоній були доступні різноманітні овочі, фрукти, ягоди та горіхи. На міських ринках за невелику плату можна було придбати в жителів навколишніх сіл свіжу городину: капусту, цибулю, часник, огірок, салат, різноманітні бобові та стручкові. З фруктів згадуються яблука та вишні. Серед ягід були відомі виноград, фіги, а також недорогі баштанні культури кавуни та дині. У вільному продажу були волоські та лісові горіхи, а також мигдаль та каштани¹.

Генуезці полюбляли торти (*torta a la genovesa*), виготовлені з тонко розкатаного тіста, в яке загортали різноманітні овочі або фрукти, в залежності від того, солоний чи солодкий хотіли отримати в результаті. Фрукти подавалися також у вигляді доповнення до будь-якого прийому їжі².

Жителям Чембало були відомі також різноманітні спеції та прянощі, адже через Генуезьку Газарію проходило безліч торговельних караванів спецій зі Сходу на Захід. Тим паче, в Чембало можна було вдосталь поповнити свої судна запасами прісної води³, тож існує вірогідність того, що іноземці з специфічними товарами гостювали тут досить часто. Найчастіше в джерелах згадується перець, крім нього згадуються: кориця, імбир, мускатний горіх, шафран тощо⁴.

Маємо підстави стверджувати, що місцевим не доводилося вживати також прісної їжі. Мандрівних Вільгельм де Рубрук, відвідавши Кримський півострів в 1253 р., повідомляє, що на північ від узбережжя Солдайї знаходиться значна кількість великих озер з соляними джерелами на берегах⁵.

Враховуючи приморське розташування фортеці та особливу увагу письмових джерел до риболовлі, стає очевидним, що невід'ємною частиною щоденного раціону мешканців усього консульства Чембало були саме морепродукти. Риба була значущою для християнської спільноти, її

¹ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуезских колоний Крыма... С. 90–91.

² Hryszko R. Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu... S. 242.

³ Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв... С. 15–16.

⁴ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуезских колоний Крыма... С. 90–91.

⁵ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253... С. 66.

використовували незалежно від матеріального становища та етнічної приналежності¹. Актуальність її споживання загострюється значною кількістю постів, яких дотримувалася християнська частина населення фортеці. На місцевих ринках торгували камбалою², скумбрією, хамсою, бичком, окунем, йоржом. З Тани надходили білуга, осетр, севрюга та чорна ікра³. У продажу було м'ясо чорноморського дельфіна, якого ловили безпосередньо в Чембало⁴. У ході розкопок, крім кісток риб, часто зустрічаються останки стулок молюсків⁵.

Дрібну рибу генуезці зазвичай смажили. Більшу варили та запікали просто так або з начинкою. Полюбляли також рибні котлети з додаванням родзинок, фініків, кедрових горіхів, петрушки, цибулі та часнику. Щодо останнього, серед генуезців часниковий соус користувався значною популярністю. Загалом, вони додавали різноманітні ароматні соуси з великою кількістю спецій до більшості страв⁶.

¹ Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв... С. 121.

² Устав для генуезских колоний... С. 792.

³ Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв... С. 122.

⁴ Устав для генуезских колоний... С. 792.

⁵ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 18, 21, 24–25, 28; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 11, 14, 17, 22, 25, 27, 29, 33, 35; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году... С. 15, 24; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году... С. 9–10, 17, 21–23, 31; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 году... С. 9, 33–55; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 15, 26; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 20–23, 26, 28, 30–33, 41–42, 45, 47, 59; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 году... С. 7–8, 12, 19, 24; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 году... С. 10, 13–14, 22, 24, 34, 37–38; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 11, 14, 16, 19, 20, 22–24, 29, 33, 35, 37, 39, 44, 46; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г... С. 16, 25, 36, 40; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 г... С. 8, 28–31, 35–36; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2016 году... С. 12, 14, 23, 25, 30, 36; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 91–119.

⁶ Hryszko R. Na kaffenskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu... S. 244.

На відміну від морепродуктів та продуктів рослинного походження, тваринна їжа практично не згадується в письмових джерелах, адже м'ясо здебільшого не було об'єктом купівлі-продажу, ймовірно через його короткий термін зберігання. Якщо його і продавали то переважно у вигляді живого скоту, ба більше транспортували його до Італії навіть сухопутним шляхом¹.

На думку Ф. Броделя, до XVI в. вся Європа була «плотоядна», а столи були завалені м'ясом, причому масове споживання м'яса аж ніяк не було розкішшю, призначеною виключно для багатих людей².

У такому разі Чембало не була винятком, оскільки при розкопках фортеці рештки свійських та диких тварин є масовим матеріалом³. Детальне остеологічне дослідження кісток знайдених під час археологічних розвідок п'яти житлових приміщень в 2017 р⁴. дозволяють визначити яких саме тварин і в якій кількості вживали в їжу жителі Чембало. Звичайно, така вибірка не є об'єктивною, адже досить невелика і охоплює лише один житловий район. Достеменно не відомо на скільки заможними чи бідними були мешканці обраних будинків, купували

¹ Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв... С. 188; Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в... С. 154.

² Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв... С. 206–211.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году... С. 18, 21, 24–25, 28; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году... С. 11, 14, 17, 22, 25, 27, 29, 33, 35; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году... С. 15, 24; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году... С. 9–10, 17, 21–23, 31; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 году... С. 9, 33–55; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г... С. 15, 26; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг... С. 20–23, 26, 28, 30–33, 41–42, 45, 47, 59; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 году... С. 7–8, 12, 19, 24; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 году... С. 10, 13–14, 22, 24, 34, 37–38; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 11, 14, 16, 19, 20, 22–24, 29, 33, 35, 37, 39, 44, 46; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г... С. 16, 25, 36, 40; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 г... С. 8, 28–31, 35–36; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2016 году... С. 12, 14, 23, 25, 30, 36; Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 91–119.

⁴ Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 91–119.

м'ясо в мешканців навколишніх сіл чи в іноземців, самотійно полювали або вирощували на земельних ділянках передмістя, можливо просто мали якісь певні вподобання в їжі. Хай там як, на основі отриманих даних спробуємо відтворити м'ясну складову раціону мешканців Чебало.

Серед розглянутих 981 кісток найбільший відсоток становлять дрібна та велика рогата худоба – кози або вівці (56,5 %) та корови (17 %) відповідно¹. Таку популярність саме цих видів свійських тварин можна пояснити їх деякою універсальністю, адже крім безпосередньо м'яса, вони слугували джерелом різноманітної кисломолочної продукції, що певною мірою повніше висвітлює для нас варіації страв, які могли входити до повсякденного меню жителів Чембало. Наприклад, в генуезькій гастрономічній традиції існував звичай їсти сир наприкінці трапези². До того ж, шкура корів та кіз могла використовуватися місцевими ремісниками шкіряного виробництва. Так само з вовни овець могли виготовляти пряжу як для місцевих майстрів, так і для експорту.

Друге місце за популярністю посідають знахідки кісток птиці 11,2 %. Третину з них складають домашні кури, а решту різноманітні дикі птахи. Розведення курей, крім м'яса, передбачає наявність яєць в раціоні господарів та їх покупців. Враховуючи, той факт, що серед решток диких пташок переважають баклани, які нині взагалі не вважаються їстівними, дослідники припускають, що все-таки, мешканці обраних будинків або були вкрай бідними, через що змушені були самотійно добувати собі хоч якусь їжу, або полювання було досить популярним серед місцевих. На користь другого припущення свідчать знахідки інших впольованих тварин, а саме зайця-русака (0,7 %), дикого кабана (0,5 %), благородного оленя (0,1 %) та косулі (0,1 %)³. Проте, не виняток і те, що ці гіпотези могли поєднуватися. Тобто економічні проблеми в регіоні, впливали на

¹ Там само. С. 91.

² Hryszko R. Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu... S. 245.

³ Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 91–119.

рівень життя місцевих жителів, що підштовхувало їх до пошуку альтернативних способів заробітку або добування їжі, серед яких було полювання. Тривалість кризових періодів відповідно впливала на досвід і як результат професіоналізм вимушених мисливців.

Генуезькі медики рекомендували пацієнтам споживати бульйон з м'яса птиці. В залежності від хвороби рецепти дещо різнилися. Для створеного густого бульйону його приправляли різноманітними спеціями та додавали сир¹.

Насамкінець, третіми за масовістю серед представлених фауністичних матеріалів є кістки свиней (6,8 %). Варто відмітити, що рештки коней (1 %)² практично відсутні, що може свідчити про те, що їх розводили не заради м'яса, а в першу чергу як транспортний та тягловий засіб.

Про популярність м'яса свідчать також дані антропологічних досліджень. Дослідники встановили, що доросле населення фортеці Чембало здебільшого страждало на захворювання, які могли бути викликані надмірним вживанням м'яса. Артрит, остеопороз, гіперостоз, відкладення зубного каменю – типові ознаки переважання білкової їжі при нестачі вітамінів, які містяться у продуктах рослинного походження³.

Такі висновки суперечать існуючим твердженням про продуктове доступне для широких мас різноманіття раціону мешканців та змушують по-іншому інтерпретувати писемні джерела, які свідчать про зворотне. Ймовірно селяни дійсно харчувалися значно краще містян, бо мали можливості вирощувати різноманітні крупи, овочі чи фрукти. Експортована продукція, про

¹ Hryszko R. Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu... S. 243.

² Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году... С. 91.

³ Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году... С. 24–57; Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г... С. 33–42, 52–55; Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 году... С. 68–91; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г... С. 77–87; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 г... С. 62–75.

яку йдеться в джерелах, могла бути недоступною для незаможних жителів міста, тому рослинна їжа з її поживними мікроелементами не потрапляла в необхідній кількості до організму.

Врешті-решт, надмірне споживання м'яса могло бути настільки поширеним явищем, що навіть маючи ресурси для споживання овочів чи фруктів, місцеві все одно притримувалися м'ясної дієти, не пов'язуючи з цим виникаючі хвороби.

Невід'ємною частиною буденного прийому їжі було вино. Джерела повідомляють про імпорт в Кафу міланського, неаполітанського, турецького та грецького вин¹. В Статуті 1449 р. для святкового стола консула Кафи передбачалася закупка мальвазії (malvaxie)² – вина з однойменного сорту винограду, який вирощували в середземноморському регіоні. Певно воно мало особливу цінність, якщо призначалося для посадової особи такого високого рівня.

Проте, основними постачальниками вина в Чембало традиційно були мешканці його навколишніх поселень, про що опосередковано йдеться в Статуті 1449 р., в правилах присвячених продажу вина. Згідно з ними, торговельний пристав стягував плату в розмірі 1 аспра з кожного проданого відра вина в Чембало та в межах усього його консульства. Окремо в документі передбачено і продаж вина в себе вдома, однак податок лишався таким же як і для торговців на ринках. Для реалізації вина в роздріб, продавець зобов'язувався мати мірила звірені з тими, якими користувався пристав. За порушення цього правила щоразу накладався штраф у розмірі 15 аспрів. В контексті правил про торгівлю вином, в Статуті 1449 р. вказано, що власники лавок або магазинів для постійного продажу мали платити торговельному приставу кожні три місяці по 3 аспра³.

¹ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма... С. 92.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 708.

³ Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 794.

В оригіналі Статуту 1449 р. вино позначається двома термінами «vino» і «beveragio» та мають один переклад. Проте, між ними прослідковується принципова різниця. Слово «vino» вживається в усіх контекстах, про які вже йшла мова вище, а от «beveragio» зустрічається лише в значенні вина для трубачів, поліцейських, солдатів та свити консула Кафи, на яке передбачалося фінансування з нагоди свят¹. Можливо йдеться про вино різної міцності або якості.

Вочевидь, вина ринку Чембало відрізнялися за географічним походженням, сортом винограду, міцністю та якістю, що не могло не вплинути на їх вартість. Тож, враховуючи значну кількість, популярність та різноманіття вин, можемо зробити висновок, що вино було доступним для різних верств населення Чембало.

Регулювання діяльності закладів громадського харчування Чембало в Статуті 1449 р. відсутні, однак це не означає, що їх не існувало на території міста. Можливо, такі заклади з певних причин не піддавалися оподаткуванню, тому не було нагоди згадати про них. Або ж перебували у підпіллі, що мало ймовірно, зважаючи на пильний контроль за практично усіма сферами життя колоній з боку генуезької адміністрації. Либонь, вони були створені дещо пізніше за Статут 1449 р., підтвердженням чого може слугувати знайдене археологами приміщення, яке за припущенням дослідників могло функціонувати в 50–70-х рр. XV ст. у ролі міської таверни. Насамперед, розглянуте приміщення займало досить велику площу – 48 кв. м. В середині нього виявлено кам'яну піч прямокутної форми розміром 2 × 1,2 м. з численними залишками харчових продуктів: кісток великого рогатого скоту, молодих особин свиней та баранів, кісток камбали та осетра і 15 раковин виноградних равликів. Крім їжі в заповнені печі виявлені також дрібні фрагменти посуду: скляного (стаканів та графінів) та

¹ Там само. С. 707.

червоноглиняного поливного (чаш, тарілок та блюд)¹. Зважаючи на розмір самого приміщення та специфіку знайдених артефактів, можемо припустити, що в цьому закладі жителі Чембало мали змогу проводити своє дозвілля.

Завдяки витримкам Статуту 1449 р. про звичайні витрати казначейства, ми маємо можливість ознайомитися зі святами місцевих жителів, на гуляння яких держава виділяла кошти. Однак, оскільки господарями фортеці були латиняни, відповідно і святкування згадуються лише християнські. На Святвечір та Різдво на вечерю, вино та ілюмінацію у зазначені два дні виділялося всього 250 аспрів. На Святвечір та свято Богоявлення – 300 аспрів. Витрати напередодні св. Іоана Хрестителя складали 200 аспрів, у свято Тіла Христового – 120 аспрів. На витрати на вербну Неділю 50 аспрів. У дні святкувань найбільших християнських свят Різдва та Воскресіння Господнього Статутом 1449 р. передбачалися кошти на милостиню – 100 аспрів, по 50 аспрів на кожне свято².

У Статуті згадуються також деякі продукти харчування, на які на честь свят для консульської вечері виділялися кошти. Найчастіше згадується вино, на нього виділялося 12 аспрів, на пряники, яблука, напої та виноград стільки ж. На родзинки та мигдаль – 120 аспрів, на 2 мітрії вина, родзинки, мигдаль та зелень – 70 аспрів. 25 фунтів (приблизно 11 кг) цукерок коштували 350 аспрів³, враховуючи їхню ціну та середню зарплату звичайних службовців, яка часто не перевищувала 200 аспрів, можна сказати, що цей делікатес був недоступний для звичайних громадян. Ці цінні дані дають можливість уявити, які продукти вважалися «святковими», які були дорогавартісними, проте складно зрозуміти ціну кожного, адже кількість товарів, які потрібно було придбати на зазначену суму, часто не вказувалася.

Отже, у XIV–XV ст. населення Чембало, однієї з найважливіших фортець Генуезькій Газарії, мешкало в мультиетнічному місті, яке поєднувало в собі

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг... С. 46–49.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 789–790.

³ Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году... С. 707–709.

латинську безпеку у вигляді фортифікаційних споруд та греко-візантійський затишок, що проявлявся в архітектурі житлових забудов. У місті функціонував водопровід та каналізаційна система, а населення мало опалювати своє житло в холодну пору року. Крім того, до складу консульства Чембало входила мережа поселень.

Чембало була значною за товарообігом факторією, а кожен її мешканець мав право купувати майно, речі, товари та людей з повною свободою. Діяльність торговців та рибалок контролювалася торговим приставом, а його у свою чергу контролювали Синдики.

Мешканці міста мали досить широкий спектр для заробітку, а сільське населення забезпечувало різноманітним продовольством не тільки себе та містян Чембало, а й Геную.

Особливо важливу інформацію про повсякденне життя мешканців Чембало несуть дані про їх харчовий раціон. Активна міжнародна торговельна діяльність факторії відкривала перед її мешканцями широкий асортимент різноманітних продуктів. Однак, навіть пропри те, що більшість продуктів харчування, як правило, були не дорогими і навіть незаможні городяни мали змогу харчуватися досить різноманітно, нез'ясованим лишається питання чому в їх раціоні переважало м'ясо на стільки, що це призводило до хвороб пов'язаних з нестачею в організмі вітамінів рослинної їжі.

Головними християнськими святами мешканців Чембало були: Святвечір, Різдво, свято Богоявлення, свято св. Іоанна Хрестителя, свято Тіла Христового, вербна Неділя. Святковою їжею були вино, пряники, яблука, виноград, родзинки, мигдаль та цукерки.

ВИСНОВКИ

Низка факторів, породжених непов'язаними між собою подіями XIII ст., в своїй сукупності поставила Кримський півострів у вигідне економіко-географічне положення. Відкривши нові перспективи розвитку трансконтинентальної комерції, зміна балансу сил в регіоні та переміщення ключових торговельних шляхів привернули увагу однієї з найрозвиненіших держав Середземномор'я – Генуезької республіки.

Вчасно підтримавши майбутнього імператора Візантії на його шляху до завоювання Константинопольського престолу в 1261 р., не прикладаючи при цьому значних зусиль, Генуя забезпечила собі гарантовану монопольну торгівлю в водах Чорного моря. А з придбанням в 1266 р. першої кримської факторії Кафи розпочалося поступове утворення Генуезької Газарії.

Скориставшись результатами археологічних досліджень фортифікацій Чембало та розглянувши їх в комплексі зі збереженими писемними джерелами, вдалося відтворити подієву історію фортеці від початку її створення до захоплення турками.

Близько кінця 30-х – початку 40-х рр. XIV ст. генуезці заснували торговельну колонію Чембало на місці грецького містечка Сьумболон, яке ще з античності користувалося популярністю серед моряків завдяки своїй зручній бухті.

В 1345 р. вже існуючі перші укріплення були зруйновані татарами, однак до 1380 р. генуезці вклали з ними мир та створили надійний фортифікаційний комплекс. В 1386–1388 р. здійснюється велике будівництво, яке крім заходів направлених на удосконалення обороноздатності укріплень, охоплювало також активну розбудову міста, забезпечення його питною водою та реконструкцію порту, в якому вже існували верфі.

Мирний проміжок часу 1346–1422 рр. перервався агресією з боку князя Теодоро Олексія I, внаслідок якої фортецю було захоплено на нетривалий проміжок часу. Війну завершив землетрус, який завдавши значних руйнувань

змусив теодоритів покинути Чембало. Внаслідок цих подій генуезці докорінно змінили оборонну лінію, зменшивши її площу на 1,5 га для вищої оборонної ефективності.

В 1432 р. теодорити, вочевидь зажадавши реваншу, розпочали нову війну, цього разу з повстання грецького населення, яке проживало всередині укріпленого міста. Така стратегія виявилася досить успішною і дозволила окупувати та утримувати Чембало протягом 16 місяців.

Недосконалість зведених оборонних споруд протягом 1425–1432 рр. дозволила генуезцям досить швидко зруйнувати частину своїх фортифікацій артилерійським вогнем корабельних бомбард і повернути Чембало під свій контроль. Демонстрація застосування такої потужної вогнепальної зброї справило неабияке враження на ворога, а подальше її перебування на озброєнні гарнізону фортеці забезпечило додаткову гарантію ненападу теодоритів у майбутньому.

Падіння Константинополя під турецькою навалою в 1453 р. позбавило Генуезьку республіку її привілеїв, ба більше, унеможливило подальшу комерційну діяльність в регіоні, що призвело до передачі усієї Генуезької Газарії Банку св. Георгія. Нове керівництво удосконалило існуючі фортифікації, пристосовавши їх до можливого артилерійського обстрілу. Однак влітку 1475 р. турки захопили Чембало, завершивши генуезький період її історії.

Відтворити муніципальну структуру Чембало дозволив «Статут для генуезьких колоній у Чорному морі, виданий в Генуї 1449 р.», як найпізніша і найповніша юридично-правова збірка, яка регламентувала життя усіх підконтрольних Генуї колоній Північного Причорномор'я, підсумувала у собі досвід набутий протягом усього існування Генуезької Газарії. Це дозволило не лише реконструювати муніципальну структуру консульства, а й в деякій мірі з'ясувати які проблеми минулого намагалися вирішити впровадженням тих чи інших заборон чи обмежень, розглянути яким чином функціонувала оборона

фортеці з точки зору законодавства, підтвердити та спростувати деякі свідчення Статуту 1449 р. даними археологічних досліджень.

Найвище місце в управлінській ієрархії консульства Чембало належало його консулу. В його руках зосереджувалася військово-адміністративна та судова влада. До 1398 р. це була виборна посада, але для уникнення суперечок всередині віддаленої колонії це правило змінили, щорічно приславши особу призначену урядом Генуї.

Діяльність консула Чембало, особливо її фінансові аспекти, пильно контролювалася адміністрацією Кафи. Передбачені Статутом покарання у вигляді штрафів стимулювали свідків скоєних консулом зловживань своїм становищем повідомляти про них консула Кафи або синдиків консула Кафи (своєрідний слідчий комітет), адже частина коштів передбачалася саме обвинувачеві.

Враховуючи той факт, що заборони Статуту 1449 р. намагаються попередити можливі проблеми, до яких може привести консульська діяльність, можемо відтворити, які порушення могли вчиняти консули минулих років. Вочевидь основною проблемою була їх корупційна діяльність, а саме самостійне встановлення розмірів різного роду податків, мит, або штрафів та подальше привласнення частин від них.

На службі при сенаті перебували, нотарій і перекладач, який мав знати латинську, грецьку та татарську мови, що вказує на переважання в межах консульства носіїв цих мов.

Крім надійних оборонних споруд, безпеку в межах фортеці забезпечувався гарнізоном, який складався з чотирьох вершників та сорока піхотинців на чолі з комендантом. До числа цих сорока осіб входили також служитель коменданта, підкомендант, шість солдатів Нижньої Фортеці, поліцейський пристав, два трубачі і цирульник. Додатково в церкві св. Миколая передбачалася наявність одного підкоменданта зі служителем.

Згідно зі Статутом 1449 р. тільки в Чембало існувала посада гармаша, однак це не означає, що такий вид зброї мала тільки ця фортеця. Наративні та археологічні джерела підтверджують, що Кафа мала досить багатий асортимент артилерійського озброєння, однак чому в Статуті про це свідчення відсутні достеменно не відомо.

Писемні джерела загалом залишають досить багато «дір» в питаннях про зброю, що можна виправити залучивши дані археологічних досліджень. Згідно з ними, на озброєнні Чембало були: пращі, дротики, луки, арбалети, балісти, требюше та бомбарди.

На основі даних про склад, обсяг та озброєння гарнізону дійшли висновків, що ефективність оборони фортеці залежала в першу чергу від міцності її укріплень.

Повсякденність жителів Чембало розглянута з точки зору двох її складових: середовища існування та безпосередньої побутової діяльності.

Для відтворення зовнішнього вигляду міста та позначення його основних складових використовувалися результати археологічних досліджень внутрішньої забудови фортеці.

Площа укріпленого міста становила більше 3 га. Зважаючи на складнощі будівництва створені особливостями гірського рельєфу, перед зведенням будь-яких споруд або доріг, доводилося створювати штучні тераси. Будинки відокремлювалися один від одного вузькими вуличками шириною близько 1,5 м. Простір між міською забудовою та оборонними стінами використовувався для скидання туди різного роду сміття, яке час від часу змивалося водою.

Житлові будинки облаштовувалися системами опалень різних типів, які ґрунтувалися на обігріві приміщення теплим повітрям від вогнищ або тандирів, в залежності від етнічної приналежності власника.

Місто забезпечувалося питною водою з місцевого джерела, яка транспортувалася до містян по керамічних трубах. Крім водопроводу існувала також каналізаційна система водостоків та зливів.

До складу консульства входили також передмістя площею 2,8 га та навколишні сільські поселення, кількість яких варіювалася залежно від політичної ситуації. В найбільших своїх кордонах сільська місцевість Чембало сягала 30 км з північного-заходу на південний-схід від Севастопольської бухти до мису Сарич та 12–16 км від міста углиб півострову. Після 1434 р. крайньою північною точкою підконтрольних територій був Херсонеський маяк, а південною – Кантон. В таких кордонах консульство Чембало проіснувало до 1475 р.

Етнічно населення консульства Чембало складалося з греків, татар та генуезців. Однак, татари населяли місто лише до 20–30-х рр. XV ст., після чого відбулося їх виселення за межі укріплень. Найвірогідніше це сталося через війну з князівством Теодоро, на боці якого виступили татари.

Основну частину даних про діяльність мешканців Чембало містить Статут 1449 р. Юридичні документи та свідчення мандрівників стосуються переважно Кафи та інших генуезьких колоній, однак в деяких випадках, особливо за наявності археологічних підтверджень того чи іншого твердження, відомості цих джерел розширюють уявлення про заняття жителів Чембало.

Як значна за товарообігом факторія Генуезької Газарії Чембало була одним з найважливіших центрів міжнародної торгівлі, що археологічно підтверджується численними нумізматичними та керамічними знахідками з різноманітних куточків європейських та азіатських регіонів. До того ж, серед особливостей Чембало, які не могли лишитися поза увагою купців були можливості поповнити свої запаси питної води зі зручної цистерни та за потреби скористатися ремонтом кораблів на місцевих верфях.

Високий рівень міжнародної торгівлі стимулював також розвиток місцевого ринку, навколо якого вочевидь зосереджувалася діяльність більшості жителів Чембало. Особливо це стосується мешканців навколишніх селищ, які продавали тут шкіри, льон, сіль, рибу, зерно, вино, фрукти, овочі та м'ясо. Комерційну діяльність контролював торговельний пристав. Він же збирав

податки з місцевих продавців та слідкував за їх чесністю, проводячи постійні перевірки мірил.

В місті велася також торгівля рабами, звичайно менша за масштабами ніж в Кафі, проте сам факт її наявності зафіксований в Статуті 1449 р.

Тісно пов'язаною з торгівлею справою була риболовля. Діяльність рибалок так само як і продавців контролювалася торговельним приставом. Уся піймана риба в межах консульства підлягала оподаткуванню у розмірі десятої частини від усього улову. При цьому половину пійманої риби рибалки мали продати на базарі. В разі невиконання цієї умови весь улов конфісковувався і накладався штраф.

На місцевих верфях трудилися теслярі, ковалі, батифолії, шпарувальники, прядильники, ткачі, канатник, муляри та вантажники. До варіантів професій містян входили також будівельники, каменярі та гончарі. Сільська частина населення займалася хліборобством, городництвом, скотарством та виноробством.

Опираючись виключно на писемні джерела, можна зробити висновок, що для більшості жителів Чембало був доступним досить різноманітний асортимент продуктів харчування включно зі злаками, овочами, фруктами та горіхами. Проте, результати антропологічних досліджень демонструють абсолютне переважання в раціоні м'яса, ба більше, дефіцит вітамінів, внаслідок недостатнього вживання продуктів рослинного походження.

До складу повсякденного харчування входило також вино, яке завдяки своїй різноманітності мало відповідно широкий спектр цін, що робило його доступним як для заможних так і для бідних верств населення. Вино споживали як вдома так і в місцевих тавернах.

Тож, підсумовуючи результати дослідження можемо зробити висновок, що консульство Чембало було водночас важливим форпостом Генуезької Газарії, значною за товарообігом факторією, адміністративним та економічним центром навколишніх поселень та мультиетнічним містом, в якому місцеві жителі мали

змогу реалізувати свій професійний потенціал та забезпечити себе та свою сім'ю необхідними продуктами і товарами,

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адаксина С. Б. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава, Крым) Южно-Крымской археологической экспедицией в 2016 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2017. 159 с.
2. Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2017 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2018. 219 с.
3. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. 184 с.
4. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. 253 с.
5. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2005. 190 с.
6. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2006. 223 с.
7. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2007. 278 с.
8. Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2007 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2008. 192 с.
9. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2014 г. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2015. 147 с.

10. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2015 году. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2016. 165 с.

11. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008–2009 гг. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2010. 259 с.

12. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2010 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2011. 96 с.

13. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г. Санкт-Петербург-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2012. 208 с.

14. Адаксина С. Б., Мыц В. Л., Ушаков С. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2012–2013 гг. Санкт-Петербург-Севастополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2014. 280 с.

15. Акрополит Г. История / П. И. Жаворонков, пер., вступ. ст., комм.; Г. Г. Литаврин, ред. Санкт-Петербург: Алетейя, 2013. 416 с.

16. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Пер. и комм. Е. Ч. Скржинской. Ленинград: Наука, 1971. 276 с.

17. Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа // Поволжская археология №4, Казань. 2015. Вып. 1. С. 172–188.

18. Бочаров С. Г. Масловский А. Н. Письменные источники об итальянской торговле кожей в северном Причерноморье и данные археологии // Ученые записки Казанского университета. С. 7-11.

19. Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. 1867. Т. 6. С. 333–367.

20. Джанов А. В. Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2020. С. 675–713.

21. Джанов О. В. Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XV ст. // Наш Крим. Київ, 2022. Вип. №5. С. 57–128.
22. Карпов С. П. Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. (преимущественно по данным массарий Каффы) // Византийский временник. Москва: Наука, 1986. Том 46. С. 139–145.
23. Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* Секретного Архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. Вып. 3. С. 9–81.
24. Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1911. Том 45. С. 1–18.
25. Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1913. № 50. С. 99–139.
26. Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.
27. О соперничестве Венеции с Генуей в XIV-м веке // Записки Одесского общества истории и древностей, Том IV. 1860.
28. Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253 / А. И. Малеин пер. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. 380 с.
29. Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году. Пер. В. Н. Юргевича // ЗООИД. 1863. Т. 5. С. 629–836.
30. Юргевич В. Н. Новыя надписи Генуэзскія // ЗООИД. 1868. Т. 7. С. 274-282.
31. Agosto. A. Nuovi reperti archivistici genovesi dell' "Officium Provisionis Romanie" sulla guerra di Cembalo (1434) // *Byzantino bulgarica* 7. Sofia, 1981. P. 103-108.

32. Geography of Strabo with an English translation by Horafe Leonard Jones. London: William Heinemann LTD, 1924. Vol. 3. 420 p.

33. Jorga N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisade au XVe siècle, Revue de l'Orient latin 7. 1899. 626 p.

34. Manfroni C. Le Relazioni fra Genova, l'impero Bizantino e I Turchi // Atti della Società Ligure di Storia Patria, XXVIII. 1898. P. 791-809.

35. Reisen des Johannes Schiltberger aus Munchen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427. Munchen: Auf Kosten des Herausgebers, 1859. 166 s.

36. Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée (Theodosie, Soudak, Balaklava). Genova: Societa Ligure di Storia Patria, 1928. 140 p.

37. Tafur P. Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439). Ed. M. Jiménez de la Espada. (Colección de Libros Españoles Raros o Curiosos, VIII). Madrid, 1874. 614 p.

38. Адаксина С. Б. Южно-Крымская археологическая экспедиция // Экспедиции. Археология в Эрмитаже / Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург: АО «Славия», 2014. С. 90-99.

39. Адаксина С. Б., Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Мыц В. Л., Неделькин Е. В., Ступко М. В. Исследования средневековой крепости Чембало в 2017 г. // История и археология Крыма. Симферополь, 2018. Вып. 8. С. 13–16.

40. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Золотоордынские компоненты в культуре генуэзского города Чембало (Балаклавы) XIV–XV вв. // Археология евразийских степей. Казань: «Поволжская археология», 2018. Вып. 4. С. 206-210.

41. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Исследования крепости Чембало в 2015 году // Археологический сборник. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2017. Вып. 41. С. 351–367.

42. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало: 1345–1475 гг.) // Таврические студии. Симферополь: 2015. С. 12–18.

43. Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. Археологической экспедиции Чембало 15 лет // Lauera I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 150–162.

44. Алексеенко Н. А., Дьячков С. В. Требюше генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Lauera. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: Константа, 2007. С. 124–135.

45. Андреев А. Р. История Крыма. Москва: Изд-во Межрегиональный центр отраслевой информатики Госатомнадзора России, 1997. 105 с.

46. Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XII–XV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Київ: Наукова думка, 1974. С. 174–189.

47. Бахматова М. Н. Взаимоотношения между Византией и итальянскими морскими республиками (1261–1282 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. 26 с.

48. Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. Одесса: «Славян» тип. Е. Хрисогелос, 1914. 135 с.

49. Бехайм В. Энциклопедия оружия / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 1995. 577 с.

50. Бочаров С. Г. Археология генуэзской газарии XIII–XV вв. определение термина и научное содержание // Научные ведомости. Серия История. Политология. Казань, 2018. С. 35–48.

51. Бочаров С. Г. Генуэзские фактории в Северном Причерноморье // Российская историческая энциклопедия. Российское военно-историческое общество. С. 571–576.

52. Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV вв. Консульство Чембальское // Археология евразийских степей. Казань: «Поволжская археология», 2017. Вып. 2. С. 204–222.

53. Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV вв. Южный берег Крыма // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). Казань, 2004. С. 186–204.

54. Бочаров С. Г. Историческая география Генуэзской Газарии. Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Историческая география Золотой Орды. Материалы VII Международной конференции, посвящённой памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова. Отв. ред. С. Г. Бочаров, А.Г. Ситдигов. Кишинёв: Stratum plus, 2016. С. 263–269.

55. Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения генуэзского Воспора в XIV-XV вв. // Причерноморье в средние века. Вып. 9. 2015. С. 126-145.

56. Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.) // Причерноморье в средние века. Москва-Санкт-Петербург, 1998. Вып. 3. С. 82–117.

57. Бочаров С. Г. Фортификация генуэзских городов Крыма. Вопросы истории фортификации. Отв. ред. К. С. Носов. Москва, Санкт-Петербург, Остров, 2017. С. 106– 111.

58. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Москва: Прогресс, 1986. 618 с.

59. Гавриленко О. А. Організаційно-правові засади функціонування фінансового апарату генуезьких колоній у Криму (за матеріалами статуту 1449 р.) // Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. С. 153-158.

60. Гавриленко О. А. Правове регулювання торговельних відносин в еллінських та генуезьких колоніях північного Причорномор'я: діахронно-компаративне дослідження // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 20-24.

61. Гавриленко О. А. Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2019. Вип. 27. С. 18–24.

62. Гавриленко О. А., Сівальньов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: «Точка», 2017. 81 с.

63. Гинькут Н. В. Поливная керамика византийского круга из раскопок «консульской» церкви генуезской крепости Чембало // Херсонесский сборник. 2005. Вып. 14. С. 99–120.

64. Гинькут Н. В. Производство поливной керамики во второй половине XIV – середине XV вв. в крепости Чембало // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2014. Вып. XIX. С. 311–344.

65. Гинькут Н. В. Чашка-евлогия XIV в. из раскопок погребения на территории крепости Чембало // Херсонесский сборник. 2011. Вып. 16. С. 57–63.

66. Гординський Я. А. Україна й Італія: огляд взаємин до 1914 р. // Збірник заходознавства. Львів, 1930. С. 2–69.

67. Господаренко О. В. Кафа і Тана в системі італійської міжнародної торгівлі XIII-XV ст. // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 13. С. 111-116.

68. Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Київ: Наукова думка, 1974. С. 189–214.

69. Джанов А. В. Казаии Солдаи и Готии по данным книг Массарии Каффы. // История и археология Крыма. Симферополь, 2017. Вып. 5. С. 286–340.

70. Джанов А. В. Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы) // Сугдейський збірник. Київ, 2018. Вип. 1 (VII). С. 44-303.

71. Джанов О. В. Кузьмінський І. Нічні сражники-музиканти торгових факторій генуезців у Кафі, Солдайї та Чембало // I Міжнародна наукова конференція "Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи": Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський) / Відп. ред. Д. Ващук. Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І Огієнка. Київ: Інститут історії України, 2020. С. 49-53.

72. Дьячков С. В. Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000–2005 гг. // Древности, 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник 6. Харьков, 2005. С. 212–227.

73. Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало // Древности 2010. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. Вып. 9. С. 273–289.

74. Дьячков С. В. Генуэзская крепость Чембало в османской Балаклаве: свидетельства очевидцев XVI–XVII вв. // Laurea II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2017. С. 121–125.

75. Дьячков С. В. Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2015. Вып. 13. С. 350–356.

76. Дьячков С. В. Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (по материалам археологических раскопок 1999–2008 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань: 2019. Т. 2. С. 771–789.

77. Дьячков С. В. Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // Древности 2006–2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2008. Вып. 7. С. 243–246.

78. Дьячков С. В. О «камнях-пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 85-86.

79. Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2011. Вып.10. С. 206–226.

80. Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. // Laurea III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: ООО «НТМТ», 2019. С. 12–17.

81. Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV–XV вв. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2018. С. 84–87.

82. Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: На материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень: РУТРА, 1995. 226 с.

83. Еманов А. Г., Попов А. И. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов на Дону. 1988. 83 с.

84. Жаворонков. П. И. Никейская империя и запад. (Взаимоотношения с государствами. Апеннинского полуострова и папством) // Византийский временник. Том 36. С. 100-121.

85. Загоревський Є. О. Італійські колонії на Північному Причорномор'ю XIII–XV віків // Сугдейський збірник. Київ, 2021. Вип. VIII. С. 467-539.

86. Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.). Очерки. Москва, 2004. 216 с.

87. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Золотая Орда. Кризис 1343–1349 гг. Причерноморье в средние века. Отв. ред. С. П. Карпов. Санкт-Петербург, Алетейя, 2015.

88. Карпов С. П. Итальянские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.

89. Карпов С. П. Путиами средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской республики в XIII–XV вв. Москва: Наука, 1994. 158 с.
90. Карпов С. П. Что и как праздновали в Кафе в XV в. // Средние века. Москва: Наука, 1993. С. 226–232.
91. Кеппен П. О древностях Южнаго берега Крыма и горъ Таврических. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1837. 412 с.
92. Кузь А. И. «Doctoris medicinae» на службе в генуэзской Каффе (1453–1475 гг.) // *Zahraníční lekáři na Slovensku Slovenskí lekáři v zahraničí*. Bratislava, 2018. С. 69–82.
93. Кузь А. И. О внутренней структуре генуэзских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 87.
94. Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. // «Древности» 2010. С. 69–84.
95. Кузь А. І. Військовий розвиток Генуезької Газарії в XIII–XV ст.: огляд української історіографії (1991–2010 рр.) // Питання історії України. 2010. Т. 13. С. 216–221.
96. Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України. 2009. Т. 12. С. 221–227.
97. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. Киев, 1906. 186 с.
98. Марков Е. Л. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории. Санкт-Петербург: Типография К. Н. Плотникова, 1872. 508 с.
99. Моисеенкова Л. С. Генуэзцы и венецианцы // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.) Симферополь: «Доля», 2004. С. 178–191.
100. Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одесса: Городская типография, 1837. 116 с.

101. Мыц В. Л. Война 1433–1434 гг. между Кафрой и Феодоро // Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2000. Вып. 31. С. 330–359.
102. Мыц В. Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50–70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. Київ: Стилос, 2002. С. 139–189.
103. Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 529 с.
104. Мыц В. Л. Укрепления Таврики. Київ: Наукова думка, 1991. 163 с.
105. Набиева З. Р. Устав города Каффы (Феодосия) 1449 года о полицейской службе в городе и окрестностях // Теория и история права и государства. Вестник Краснодарского университета МВД России, 2018. №3. С. 118-121.
106. Паршина Е. А. Средневековая керамика Южной Таврики // Феодалная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Київ: Наукова думка, 1974. С. 56–94.
107. Половецъ П. М. Половці і монголо-татари // Сіверянський літопис. 2012. №1–2. С. 11–17.
108. Секиринский С. А., Волобуев О. Б., Когонашвилли К. К. Крепость в Судаке. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.
109. Скржинская Е. Ч. Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // Византийский временник том I (XXVI). С. 215-234.
110. Сокин А. А. Проблемы западноевропейской морской торговли XIII–XV вв. в освещении российской медиевистики. Омск: Переплет, 2016. 287 с.
111. Столяренко Е. Н. Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2011. Вып. 10. С. 353–358.
112. Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма // Древности. 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. Вып. 11. С. 87–96.

113. Столяренко Е. Н. Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV–XV вв. // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 91.
114. Столяренко Е. Н. Пуговицы из захоронений «консульской церкви» крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности 2010. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: ООО «НТМТ», 2010. Вып. 9. С. 290–302.
115. Тесленко И. Б. Пифосы из археологических комплексов Таврики XIV–XV вв. // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Кишенев: Statum Plus, 2015. С. 125–166.
116. Типаков В. А. Общины Готии и капитанство Готии в Уставе Каффы 1449 г. // Культура народов Причерноморья. 1999. №6. С. 218–224.
117. Тур В. Г. Консульство и административно-территориальные структуры управления генуэзцев в Таврике XIII–XV веков // Судакский сборник Феодосия: Арт Лайф, 2016. В. 1. С. 76–103.
118. Тур В. Г. Юридический статус итальянских владений в Таврике XIII–XV вв. // Бібліотека VITA ANTIQUA. 1000 років візантійської торгівлі (V–XV століття). Збірка наукових праць. Київ, 2012. С. 190–202.
119. Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. Москва: тип. А. Гатцуан, 1883. 484 с.
120. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Москва, 1966.
121. Федорук А. В. Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі XIV ст. // Матеріали міжнародної конференції. С. 115–124.
122. Хвальков Є. О. Генуезькі та венеціанські колонії Причорномор'я і Приазов'я в політиці та міжнародних відносинах (1400–1475) // Київські історичні студії: науковий журнал. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. № 2. С. 52–66.
123. Шавшин В. Г. Балаклава. Севастополь: «Телескоп», 2010. 400 с.

124. Яворская Л. В. Процессы урбанизации и динамика мясного потребления в средневековых городах Поволжья (по археозоологическим материалам) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Кишенев: Statum Plus, 2015. С. 197-206.
125. Якобсон А. Л. Крым в Средние века. Москва: Наука, 1973. 176 с.
126. Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. Москва: 1964. 230 с.
127. Якушечкин А. В. К вопросу об обстоятельствах прихода к власти Хаджи Гирея // Золотоордынское обозрение. Казань, 2016. С. 580-601.
128. Яровая Е. А. Генеалогия и геральдика генуэзских официалов Крыма (по материалам лапидарного наследия Каффы, Солдайи и Чембало XIV–XV вв.) // Причерноморье в средние века. Москва, 2005. Вып VI. С. 139–169.
129. Balard M. État de la recherché sur la Latinocratie Méditerranée Orientale. In: Ricci ePoveri nella Società dell’Oriente Grecolatino. A cura di C. Maltezzou. Venezia, Giglio: 1998. P. 17-36.
130. Balard M. Gênes et l’Outre-Mer. T.I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto diSambuceto 1289-1290. Paris, La Haye, 1973. 420 с.
131. Balard M. Gênes et l’Outre-Mer. T.II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzio 1360.Paris, La Haye, 1980. 209 p.
132. Balard M. Gênes et la mer. Genova e il mare. Genova, 2017. 1054 p.
133. Balard M. La Romanie Génoise (XIII e - début du XV e siècle). T. I. Rome: École Française de Rome; Genova: Società Ligure di Storia Patria, 1978. 494 p.
134. Balbi G., Raiteri S. Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV). Genova, 1973. 249 p.
135. Bliznyuk S. V. Diplomatic Relations between Cyprus and Genoa in the Light of the Genoese Juridical Documents: ASG, Diversorum Communis Ianue, 1375–1480. // Diplomats in the Eastern Mediterranean 1000–1500. Aspects of Cross-Cultural Communication. Boston, 2008. P. 275–292.

136. Canale M. G. Nuova istoria della repubblica di Genova: del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797, narata ed illustrata con note ed inediti documenti. 1860. Vol. II. 688 p.

137. Dotson J. Venice, Genoa and Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. // War at the sea in the Middle Ages and the Renaissance. N. Y.: The Boydell Press, 2003. P. 119–135.

138. Heyd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. I. Stutgard: Verlag der J. G. Gotta Schen Chhandlung, 1879. 604 s.

139. Hryszko R. Na kaffeńskim stole: wyimek z problematyki żywniowej czarnomorskich kolonii Genui w późnym średniowieczu. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe, 2012. P. 237–255.

140. Khvalkov I. A. Tana, a Venetian and Genoese Black Sea Trading Station in the 1430s: A Social and Economic History. Budapest, 2011. 228 p.

141. Khvalkov I. A. The Colonies of Genoa in the Black Sea Region. N. Y.: Taylor & Francis, 2018. 443 p.

142. Khvalkov I. A. The Venetian Tana in the System of International Relations in the Northern Black Sea region in the 1430s. // The World of the Orient. 2019. P. 113–129.

143. Musarra A. La marina da guerra genovese nel tardo medioevo. In cerca d'un modello // Revista Universitaria de Historia Militar. №11. 2017. Vol. 6. P. 79-108.

144. Oderico G. L. Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche Sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memorie storiche di Caffa Ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da'Genovesi , e Spiegazione de Monumenti Liguri quivi esistenti dell'abate Gasparo Luigi Oderico patrizio genovese. Bassano, 1792. 214 p.

145. Olgiati G. The Genoese Colonies in Front of The Turkish Advance (1453–1475). 1991. P. 381–389.

146. Pardessus, Jean-Marie: Collection de Lois Maritimes anterieures au XVIII
e. Paris: Impr. royale, 1831. Siécle 2. 706 p.